

Kur'an'da Sa'y Kavramının Semantik Analizi

Öz: Kelimeler ve kavramlar, bulunduğu bağlama ve ifade edildiği varlığa göre farklı anlamlar ifade ettikleri gibi tarihi süreçte anlamca bazı değişimler geçirirler. Bu değişim, birçok Kur'an kelimesinin de yaşadığı bir durumdur. Cähiliye döneminde kullanılan birçok kelime, Kur'an'da farklı bağlamlarda ve değişik kelimelerle irtibatlı olarak geçmiş ve anlam yönünden değişime uğramıştır. Kur'an'da otuz defa geçen sa'y kavramı da öznesine ve bulunduğu siyaka bağlı olarak çeşitli manalarda kullanılmıştır. Cähiliye döneminin sosyal ve kabile hayatıyla ilgili olarak olumlu veya olumsuz muhtevayla zikredilen bu kavram, Kur'an bütünlüğünde iman, zikir ve ahiret kavramlarıyla ilişkilendirilerek olumlu (sâlih amel); fesâd, harâb ve helâk gibi kelimelerle birlikte münafıklara, Yahudilere ve müşriklere izafe edilerek olumsuz anlamda (amel-i seyyie) kullanılmıştır. Ayrıca birkaç âyette insan kelimesine nispet edilerek "mutlak amel" manasında geçmiştir. Bu makale, sa'y kavramının anlam tarihine odaklanmayı amaçlamaktadır. Böyle bir çalışma, bu kavramın geçtiği ayetler başta olmak üzere Kur'an'ın doğru anlaşılmasına katkıda bulunacaktır. Bu çerçevede semantik yöntem esas alınarak öncelikle klasik lügatler yardımıyla sa'yın temel/kök anlamı ve cähiliye şürllerinden istifade edilerek nüzül öncesine ait anlamları tespit edilmiştir. Akabinde bu kelimenin Kur'an bütünlüğünde ifade ettiği anlamlara değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Semantik, Sa'y, Çalışmak.

Semantic Analysis Of The Concept Of Sa'y In The Qur'an

Abstract: Words and concepts have different meanings depending on the context in which they took part and the entity to which they are related, and also undergo some semantic changes in the historical process. This change is also exists in many the Qur'an ic words. A number of words used in Jähiliyya have been mentioned in link with varied words in different contexts which is in the Qur'an and these words have changed in terms of meanings. The concept of sa'y, which has been mentioned thirty times in the Qur'an, has also been used in diverse meanings depending on its subject and the context in which it is located . While this concept, mentioned with positive or negative content in relation to the social and tribal life of the Jähiliyya period, was used in positive sense (sâlih amel) by being associated with concepts of iman /believer, dhikr and the hereafter in the integrity of the Qur'an, this concept was used in negative sense (amal al sayyie) along with words such as fasâd, harâb and halâk by being attributed to hypocrites, Jews and idolaters. Furthermore, It is mentioned in a few verses in the sense of "absolute deeds" in relation to the word human. This article aims to focus on the semantic history of the term of sa'y. Such a study will contribute to being correctly understood of the Qur'an, especially the verses in which this concept is mentioned. In this context, based on semantic method, firstly, the core/root meaning of sa'y and its meanings belonging to the pre-nüzül period were determined via using classical lügat s and using pre-islamic age of ignorance poems. Subsequently, the meanings of this word expressed in the integrity of the Qur'an were mentioned.

Keywords: Tafsir, Qur'an, Semantic, Sa'y, Study.

Giriş

Kur'an, câhiliye düşüncesinin ifade edilmesinde anahtar konumda olan, aynı zamanda kendine özgü bağlamı ve anlam yelpazesi olan birçok kelimeyi kullanmıştır. Ancak bu kelimeleri olduğu gibi almamış, onları kendi düşünce sistemine uygun bir şekilde farklı kelimelerle ilişkilendirerek kullanmış, bağlamlarında ve anlamlarında önemli değişiklikler yapmıştır. Câhiliye döneminin sosyal hayatı ve kabile yaşantısıyla ilgili olarak yerine göre olumlu yerine göre olumsuz içeriğiyle kullanılan ve nötr manalı bir kelime olan *sa'y* da Kur'an'ın kendi anlam dünyasında bağlamını ve muhtevasını değiştirdiği kelimelerden biridir. Bu nedenle *sa'y*'ın anlam tarihi hakkında yapılacak bir çalışmanın Kur'an mesajının doğru anlaşılmasına katkıda bulunacağı göz ardı edilmemelidir. Diğer bir ifadeyle *sa'y*'ın, semantik yöntemin esasları çerçevesinde detaylı bir şekilde tahlil edilmesi, onun geçtiği âyetler başta olmak üzere Kur'an'ın doğru anlaşılmasına yardım edecektir.

Yaptığımız araştırmalara göre bu kavramla ilgili Hasan Fehmi Ulus tarafından "Kur'an-ı Kerim'de Sa'y Kavramı ve İlgili Ayetler Üzerinden Bir İnceleme" isimli bir çalışma yapılmıştır. Söz konusu çalışmada *sa'y*'ın etimolojisi ve Türkçe sözlüklerdeki anlamları hakkında bilgi verildikten sonra ilgili âyetler tek tek incelenmiş, Kur'an öncesi anlamına (örnek verilmeksizin) kısaca işaret edilmiş ve bu kelimenin Kur'an'da anlam bakımından ilişkili olduğu kelimelere değinilmemiştir.¹ Bu çalışmada ise *sa'y* kavramı, semantik analiz yöntemi esas alınarak farklı bir üslup ve bakış açısıyla ele alınmış, tarihsel süreçte anlam değişimine uğrayıp uğramadığını tespit etmek için bir tahlile tabi tutulmuştur. Ayrıca anlamca ilişkili olduğu kelimelere ve bunlarla irtibat yönlerine işaret edilerek *sa'y*'ın anlam alanı tespit edilmiştir. Bu çerçevede öncelikle *sa'y*'ın klasik lügatlerdeki anlamı ve kullanımı, câhiliye şiiirindeki anlamları hakkında bilgi verilmiş, devamında erken dönem Kur'an sözlüklerinde tespit edilen anlamlar, Kur'an'da mana yönünden ilişkili olduğu kelimeler ve nihayetinde Kur'an bütünlüğünde ifade ettiği anlamlar ele alınmıştır.

¹ Hasan Fehmi Ulus, "Kur'an-ı Kerim'de Sa'y Kavramı ve İlgili Ayetler Üzerinden Bir İnceleme", *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (Bahar 2021), 25-45. Ayrıca M. Rahmi Ayas'ın, *sa'y*, *'amel*, *sun'* ve *emr* kelimeleri çerçevesinde Kur'an'da çalışma konusunu ele alan bir makalesi vardır. Ancak burada *sa'y* kavramı detaylı bir şekilde tahlil edilmemiştir. bk. Mehmet Rami Ayas, "Kur'an-ı Kerim'de "Çalışma" Kavramı", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi [Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi]* 5 (1982), 89-112.

1. Sa'y Kavramının Etimolojik Yapısı

S-a-y (سعي) kökünde “hızlı olmayan koşmak, seri yürümek, yürümek (*meşy*), çalışmak (*'amel*), yönelmek (*kasd*), kazanmak (*kesb*), her türlü işte gayret sarf etmek (*et-tasarraf fi külli 'amel*)” anlamları vardır.² İyi veya kötü her türlü iş ve çalışma (*'amel*) *sa'y* kelimesiyle ifade edilir.³ Sadakaları tahsil etme işini yapana⁴ ve sultanın yanında arkadaşlarının işini görene *sâ'î* (ساعي) denir.⁵ Kölenin özgürlüğüne kavuşması için çalışıp mal edinme çabası ve bir kişinin ailesinin geçimi için çalışması da (*fulânun yes'â 'iyâlihî*) bu kökle anlatılır.⁶ Bu kökten türeyen *mes'ât* (مساعة) ise kerem ve cömertlikle (*cûd*) ilgili kullanılan bir kelimedir.⁷

S-a-y kökünden türeyen *mus'ât* (مساعة) sözcüğü “zina” anlamına gelir ve sadece cariyelerle ilgili kullanılır. Çünkü cariyeler, efendileri için çalışır ve kazanırlar.⁸ Birini sultana şikâyet etmek ve kötülemek (*si'âye*) de bu kökle (*se'â bihî ile'l-vâlî*) anlatılır.⁹ Bu iki örnekte *sa'y* kelimesinin olumsuz bir

² Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-ayn*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Beyrut: Dru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 2003), “se'â”, 2/249-250; Ebû Bekr b. Muhammed el-Hasan b. Dureyd, *Cemheratu'l-luga*, thk. Remzî Munîr Be'albekî (Beyrut: Dâru'l-İlmi lî'l-Melâyîn, 1987), “say”, 2/844; Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn – Muhammed Âlî en-Neccâr (Kahire: ed-Dâru'l-Misriyye lî't-Te'lîf ve't-Terceme, 1964), “se'â”, 3/90-93; Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris, *Mucmelu'l-luga*, thk. Zuheyr Abdulmuhsin Sultan (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1986), “se'â”, 2/461; İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlmi lî'l-Melâyîn, 1984), “se'â”, 6/2377; Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail b. Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, thk. Abdulhamîd Hindâvî, Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 2000), “say”, 2/221-222; Râgîb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbî'l-Kurân*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), “se'â”, 233; Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebîr vd. (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), “se'â”, 3/2019-2020; Mecdüddîn Muhammed b. Yakûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, thk. Mektebetu Tahkîkî't-Turûs fi Müesseseti'r-Risâle (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2005), “se'â”, 1295.

³ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-ayn*, “se'â”, 2/249.

⁴ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-ayn*, “se'â”, 2/249; Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, “se'â”, 3/91. Ayrıca bk. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 3/2020.

⁵ Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, “se'â”, 3/90; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “se'â”, 3/2020.

⁶ Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, “se'â”, 3/90; Cevherî, *es-Sihâh*, “se'â”, 2/2377; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “se'â”, 3/2020.

⁷ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-ayn*, “se'â”, 2/249. Ayrıca bk. Râgîb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “se'â”, 233.

⁸ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-luga*, “say”, 2/844; Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, “se'â”, 3/91-92; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, “say”, 2/222; Râgîb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “se'â”, 233; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “se'â”, 3/2021.

⁹ Cevherî, *es-Sihâh*, “se'â”, 6/2377; Râgîb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “se'â”, 233.

muhtevaya sahip olduğu görülür.

Araplar, kan akmasını engellemeye ve fitne ateşini söndürmeye çalışanlara (*ashâbu'l-hamâlat*) *su'ât* (ساعة) adını vermiştir. Çünkü onlar, tarafların sulhu için gayret sarf etmektedirler. Soylu insanların (*ehl-i şeref*) güzel davranışları ve faziletleri de *mesâ'î* (مَسَاعِي) sözcüğüyle anlatılmıştır. Burada da soyluların erdemli davranışlar için bir çabası söz konusudur.¹⁰ Dikkat edilirse bu örneklerde olumlu ve güzel davranışların ifade edilmesinde anahtar konumda olan *sa'y*, dini bir muhtevayla değil, kabileler arasında sıklıkla ortaya çıkan savaşları ve kan davalarını bitirmeye çalışanlar ile kabile soylularının erdemli davranışlarının anlatılması bağlamında kullanılmıştır.

Râgıb el-İsfâhânî (öl. 505/1108) *sa'y* kavramının daha çok övülen fiiller için kullanıldığını belirtir.¹¹ Klasik sözlüklerde verilen birçok kullanım da bu düşünceyi desteklemektedir. Ancak birisini sultana ispiyonlama eylemi (*si'âye*) için bu kökün tercih edilmesi ve “zina” anlamında *musâ'ât* kelimesinin kullanılması örneklerinde görüldüğü üzere *sa'y* kavramı, her zaman övülen ve olumlu davranışlar için değil, yer yer çirkin ve olumsuz eylemlerle ilgili de kullanılmıştır. Bu nedenle *sa'y*ın, bulunduğu bağlama göre “iyi veya kötü şeyler için çalışma ve gayreti” ifade ettiği, dolayısıyla nötr manalı bir kavram olduğu söylenebilir. Ayrıca bu kökte “bir yerden başka bir yere nakil” anlamının da belirgin olduğu dikkat çekmektedir.¹²

2. Câhiliye Şiirinde Sa'y Kavramının Kullanılışı

S-a-y kökünün, isim ve fiil formlarıyla câhiliye şiirinde kullanıldığı görülmektedir. Tarafe'nin (öl. 564) şu şiirinde fiil formunda geçen bu kök, “sunma ve ikram etme” anlamındadır:

فَظَلَّ الإِمَاءُ يَمْتَلِنُ حَوَارَهَا وَيُسَعَى عَلَيْنَا بِالسَّدِيفِ الْمَسْرَهْدِ

“Hizmetçiler, deve yavrusunun etini sıcak külde kızartıyorlardı,

Bize, doğranarak terbiye edilmiş semiz hörgüç eti *sunuluyordu*.”¹³

*Sa'y*ın bu beyitte, “sunma ve ikram etme” anlamında kullanılması, lügatlerde tespit edilen anlamlardan kopuk ve bağımsız değildir. Çünkü burada

¹⁰ Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, “se'â”, 3/92; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “se'â”, 3/2020.

¹¹ Râgıb el-İsfâhânî, *el-Müfredât*, “se'â”, 233.

¹² Üde Halîl Ebû Üde, *eṭ-Ṭatavvuru'd-dilâlî beyne lugaṭi'ş-ş'ri'l-câhilî ve lugaṭi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (ez-Zerkâ: Mektebetu'l-Menâr, 1985), 528-529.

¹³ Hüseyin b. Ahmed ez-Zevzenî, *Şerhu'l-muallakâti's-seb'*, thk. Yusuf Ali Bedvî (Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1989), 114.

hizmetçilerin, efendilerine ikramda bulunurken *koşuşturma* ve *çabalarına* bir işaret vardır.

S-a-y kökü Lakîb b. Ya'mur'un (öl. 380) aşağıdaki şiirinde olumsuz bir muhtevayla yani "(mal biriktirmek için) çalışmak" anlamında zikredilmiştir:

يَسْعَى وَيَحْسِبُ أَنَّ الْمَالَ مُخْلَدُهُ إِذَا اسْتَفَادَ طَرِيفًا زَادَهُ طَمَعًا

"(Bu zelil adam) *çalışıyor* ve mal mülkün kendisini sonsuz kılacağını zannediyor,

Yeni mallar kazandıkça, ona (mal mülke) arzusu ve tamahı artıyor."¹⁴

Sa'y kelimesi, Zühayr b. Ebû Sulmâ'nın (öl. 609) aşağıdaki şiirinde ise olumlu bir içerikle yani "*çabalama/güzel iş yapma*" anlamında kullanılmıştır:

سَعَى سَاعِيَا غَيْظِ بْنِ مُرَّةٍ بَعْدَمَا تَبَزَّلَ مَا بَيْنَ الْعَشِيرَةِ بِالْذَمِّ

"(Hâris b. Avf ve Herim b. Sinan), Gayz b. Murra mahallesi için *çok çabaladı*,

Kan (akması) nedeniyle bozulan aşiret arasındaki sulhu (aralarını bularak ve diyetleri yüklenerek yeniden sağladılar.)"¹⁵

S-a-y kökünün etimolojisi işlenirken de ifade edildiği gibi Araplar, kan akmasını engellemeye ve fitne ateşini söndürmeye çalışanlara (*ashâbu'l-hamâlât*) *su'ât* adını vermiştir.¹⁶ Bu şiirde geçen *se'â* fiili de böyle bir muhtevayla kullanılmıştır.

Örnek kabilinden zikredilen yukarıdaki şiirlerin dışında *sa'y*'ın, başka şiirlerde "*çabalama, çalışma*",¹⁷ "*garibanlara yardım için çalışma*",¹⁸ "*soylu insanların erdemleri*",¹⁹ "*birilerini yöneticiye ispiyonlama*" (*si'âye*)²⁰ anlamlarında da geçtiği görülmektedir. Buna göre *s-a-y* kökünün, câhiliye şiirinde "*iyi veya kötü işler için çaba göstermek*" anlamında kullanıldığı ve bulunduğu bağlama göre

¹⁴ Lakîb b. Ya'mur el-İyâdî, *Divânu Lakîb b. Ya'mur el-İyâdî*, thk. Muhammed et-Tevençî (Beyrut: Dâru Şâtir, 1998), 82.

¹⁵ Zühayr b. Ebû Sulmâ, *Şî'ru Zühayr b. Ebî Sulmâ*, şrh. el-A'lem eş-Şentemerî, thk. Fahreddin Kabâve (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1980), 14-15.

¹⁶ Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, 3/92; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 3/2020.

¹⁷ Antere b. Şeddâd el-Absî, *Divânu Antere*, şrh. el-Hatîbu't-Tebrîzî, thk. Mecîd Tarâd (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993), 32. Murakkîşeyn, *Divânu'l-Murakkîşeyn*, thk. Kârih Şâtir (Beyrut: Dâru Sadir, 1998), 45.

¹⁸ Tarafe b. el-Abd, *Divânu Tarafe b. el-Abd*, şrh. el-A'lem eş-Şentemerî, thk. Dûriyye el-Hâtîb - Lutfi es-Sakkâl (Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye, 2000), 79-80.

¹⁹ Amr b. Külsûm, *Divânu Amr b. Külsûm*, thk. Eymen Meydan (Cidde: Kitâbu'n-Nâdi'l-Edebi's-Sekafi, 1992), 215.

²⁰ Amr b. Külsûm, *Divânu Amr b. Külsûm*, 281-283.

anlamının olumlu veya olumsuz olabildiği ifade edilebilir.

3. Kur'an Sözlüklerinde Sa'y Kavramına Verilen Anlamlar

"Kur'an sözlükleri" ifadesinden, erken dönemde kelime ve kavramların buldukları bağlama göre ifade ettiği farklı anlamların tespitini yapan *el-vücûh ve'n-nezâir*²¹ tarzı kitaplarla, Kur'an'ın anlamı bilinmeyen veya anlaşılması güç olan kelimelerini konu edinen *garîbu'l-Kur'ân*²² türü kitaplar kastedilmektedir. Tarihi süreçte sa'y kavramının nasıl açıklandığı ve anlam yönünden bir değişim geçirip geçirmediğinin bilinmesi açısından bu tür erken dönem eserlerine bakmak önem arz etmektedir.

Bu alanın ilk eserini kaleme alan Mukâtil b. Süleyman (öl. 150/767), sa'yın Kur'an'da "yürümek (*meşy*)", "amel" ve "hızlı olmak (*yüsri'u*)" şeklinde üç manada kullanıldığını belirtir.²³ Sonraki dönemlerde yazılan bu tür kitapların genelinde, Mukâtil'in tespit ettiği anlamlara yer verildiği görülür. Örneğin Hârûn b. Mûsâ (öl. 170/786)²⁴, Yahyâ b. Sellâm (öl. 200/815)²⁵, İbn Kuteybe (öl. 276/889)²⁶, Ebû Hilâl el-Askerî (öl. 400/1009)²⁷ ve Dâmegânî'nin (öl. 478/1085)²⁸ belirlediği anlamlar, Mukâtil'in kitabında zikredilenlerle aynıdır. İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201) ise sa'yın Kur'an'da "yürümek (*meşy*)", "azim ve niyetle (bir işe) süratle girişmek (*mübâdere bi'n-niyyeti ve'l-azm*)" ve "amel" olarak üç anlama geldiğini ifade eder.²⁹ Dikkat edilirse burada öteki âlimlerin "hızlı olmak" şeklinde belirledikleri anlamın yerine "azim ve niyetle (bir işe) süratle girişmek" anlamı gelmiştir. Ayrıca bahsi geçen âlimlerin bir kısmı,

²¹ Geniş bilgi için bk. M. Suat Mertoğlu, "Vücûh ve Nezâir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/141-143.

²² Geniş bilgi için bk. İsmail Cerrahoğlu, "Garîbu'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/379-380.

²³ Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûh ve'n-Nazâir*, haz. Ali Özek (İstanbul: İlimi Neşriyat, 1993), 36-37.

²⁴ Hârân b. Mûsâ, *el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Hâtîm Sâlih ed-Dâmin (Bağdat: Vizâratu's-Sekâfeti ve'l-A'lem, 1988), 106-107.

²⁵ Yahyâ b. Sellâm, *et-Tesârif*, thk. Hind Ahmed Şelebî (Amman: Müessesetu Âli'l-Beyt, 2007), 378-380.

²⁶ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkil'l-Kur'ân*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakar (Kahire: Dâru't-Turâs, 1973), 509-510.

²⁷ Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Muhammed Osman (Kahire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2007), 249-250.

²⁸ Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Muhammed ed-Dâmegânî, *el-Vücûh ve'n-nezâir li elfâzi kitâbillehi'l-azîz*, thk. Muḥammed Hasan Ebu'l-Azm ez-Zeffî (Kahire: Vizâratu'l-Evkâf, 1992), 1/411-412.

²⁹ Cemâlüddîn Ebu'l-Ferec Andurrahmân İbnü'l-Cevzî, *Nuzhetu'l-a'yuni'n-nevâzir fi 'ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir*, thk. Muhammed Abdulkerîm Kâzîm er-Râdî (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1984), 349-350.

sa'yın Kur'an'daki anlamlarını belirlemenin yanı sıra onun temel/asıl anlamına dikkat çekmişlerdir. Bu çerçevede İbn Kuteybe, sa'yın temel/asıl anlamının, "yürümek" ve "bir şeyde hızlı olmak",³⁰ Ebû Hilâl el-Askerî³¹ ile İbnü'l-Cevzî³² ise "hızlı yürümek" olduğunu belirtmişlerdir. Özetle klasik eserlerde, sa'yın genel itibariyle Kur'an'da üç anlamda kullanıldığı belirtilerek sadece kelime düzeyinde (lugavî) açıklamalarla yetinilmiş, bahsi geçen eserlerin bir kısmında da bu sözcüğün asıl/temel anlamına dikkat çekilmiştir. Ancak sa'yın Kur'an metninde kullanılışı ve anlamları hakkında detaylı açıklamalar yapılmadığı gibi bulunduğu siyakta ifade ettiği anlamlar hakkında da bütüncül bir değerlendirme yapılmamıştır.

4. Sa'y Kavramının Kur'an'daki Anlam Çerçevesi

S-a-y kökü, farklı formlarıyla Kur'an'da 28 âyette olmak üzere toplam 30 defa geçer. Bu kökün 22'si Mekki,³³ 8'i Medeni³⁴ sûrelerde bulunur. Ayrıca birçok Kur'an kelimesinde olduğu gibi bazı sözcüklerle irtibatlı bir şekilde kullanılır.

4.1. Sa'y Kavramıyla Anlam İlişkisi Olan Kelimeler

Sa'y kavramının semantik alanının ve Kur'an'daki anlam çerçevesinin iyice belirlenmesi için anlamca ilişkide olduğu kelimelerin ve bunların onunla irtibat yönlerinin tespitine ihtiyaç vardır. Sa'yın ilişkili olduğu kelimeleri üç grup halinde incelemek mümkündür. *Birinci grupta*, aynı âyette veya bağlamda bulunmamakla birlikte temel/asıl anlam yönünden sa'y ile yakın-anlam irtibatı olan sözcükler bulunur. Bu kelimelerin her birinde "bir yerden başka bir yere intikal etme" anlamı vardır. Ancak bunların Kur'an'da bulunduğu bağlama, ilişkili olduğu kelimelere ve failine (öznesine) göre farklı anlamlar ifade ettiğini de belirtmek gerekir. Sözlükte "kendi iradesiyle bir yerden başka bir yere intikal etmek"³⁵ şeklinde açıklanan *meşy*,³⁶ daha çok hayvanlar ve haşerat için kullanılan ve sözlükte "sessizce hafif yürümek"³⁷ anlamını ifade eden

³⁰ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 509-510.

³¹ Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Vucûh*, 249-250.

³² İbnü'l-Cevzî, *Nuzhetu'l-a'yun*, 349-350.

³³ el-Leyl 92/4; el-Gâşiye 88/9; Abese 80/8; en-Nâziât 79/22, 35; el-İnsân 76/22; en-Necm 53/39-40; es-Sâffât 37/102; Yâsîn 36/20; Sebe' 34/5, 38; el-Kasas 28/20; el-Hac 22/51; el-Enbiyâ 21/94; Tâhâ 20/15, 20, 66; el-Kehf 18/104; el-İsrâ 17/19.

³⁴ et-Tahrîm 66/8; el-Cuma 62/9; el-Hadîd 57/12; el-Mâide 5/33, 64; el-Bakara 2/114, 205, 260.

³⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 469.

³⁶ bk. el-Furkân 25/7, 20.

³⁷ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 164; Ahmed Ubeyd el-Kubeysî, *Mevsû'atü'l-kelime ve ehavâthâ*

debb/debîb,³⁸ “bakışlardan gizli hafif yürüyüş”³⁹ manasındaki *teselsül*,⁴⁰ “adım atmak”⁴¹ anlamındaki *hatv*,⁴² “ayakları üzerinde yürümek”⁴³ manasına gelen *ricâl*,⁴⁴ “ayağın sürüklemesiyle birlikte gerçekleşen hareket”⁴⁵ anlamına gelen ve Kur’an’da bir âyette askerlerin ilerlemesi⁴⁶ anlamında geçen *zehf*, “yeryüzünde gitmek”⁴⁷ manasındaki *seyr*,⁴⁸ “ardından gitmek”⁴⁹ ve “kafilenin gerisinde kalanın, kafileye yetişmek için hızlı yürümesi”⁵⁰ anlamındaki *intilâk*,⁵¹ “yolda gitmek” manasına gelen *sülûk*⁵² gibi kelimeleri bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Ayrıca Kur’an’da kullanıldıkları yere göre *sa’yın* anlam alanına dahil olan *medâ/mudîy* (gitmek, ayrılmak),⁵³ *zehâb* (gitmek),⁵⁴ *darb* (yeryüzünde gitmek)⁵⁵ vb. kelimeler de bu gruba dahil edilebilir.

İkinci grupta, Kur’an’da bulunduğu siyakta *sa’y* kavramına karşıt kullanılan kelimeler yer alır. *Sa’y*, Abese sûresinde âmâ bir sâhâbi olan Abdullah İbn Ümmü Mektûm’e izafe edilmiş ve aynı bağlamda müşriklerin ileri gelenlerine nispet edilen *istiğnâ* kavramına karşıt olarak kullanılmıştır.⁵⁶

Ayrıca *sa’yın* olumlu anlamda geçtiği âyetlerde *iman*,⁵⁷ *zikir*,⁵⁸ *haşyet*,⁵⁹ *i’tâ*,

fi’l-Kur’âni’l-Kerîm (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 2017), 6/78.

³⁸ bk. en-Nûr 24/45.

³⁹ Kubeysî, *Mevsû’at*, 6/78.

⁴⁰ bk. en-Nûr 24/63.

⁴¹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 152; Kubeysî, *Mevsû’at*, 6/78.

⁴² bk. el-Bakara 2/168.

⁴³ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 190; Kubeysî, *Mevsû’at*, 6/78.

⁴⁴ bk. el-Hac 22/27.

⁴⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 212.

⁴⁶ el-Enfâl 8/15.

⁴⁷ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 247.

⁴⁸ bk. Yûsuf 12/109.

⁴⁹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 306.

⁵⁰ Kubeysî, *Mevsû’at*, 6/79.

⁵¹ bk. el-Mürselât 77/29.

⁵² bk. Nûh 71/20.

⁵³ bk. el-Hicr 15/65.

⁵⁴ bk. Yûsuf 12/15; 87; Tâhâ 20/24.

⁵⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 295. *D-r-b* kökü, Müzzemmil 73/20. âyette “yeryüzünde dolaşma” anlamındadır.

⁵⁶ Abese 80/1-9.

⁵⁷ el-İsrâ 17/19; el-Enbiyâ 21/94; el-Hadid 57/12; et-Tahrîm 66/8.

⁵⁸ el-Cuma 62/9.

⁵⁹ Abese 80/8-9.

takvâ/ittikâ ve *tasdik*⁶⁰ gibi kavramlarla yakın-anlam ilişkisi vardır. Olumsuz anlamda kullanıldığı âyetlerde ise *tevbe*,⁶¹ *iman* ve *ittikâ/takvâ*⁶² gibi kelimelerle karşıt-anlam; *küfür*,⁶³ *tekzîb/kizb*, *isyân*, *idbâr*,⁶⁴ *buhl* ve *istiğnâ*⁶⁵ kavramlarla da yakın-anlam irtibatının olduğu görülür.

Üçüncü grupta zıt-anlam ve yakın-anlam irtibatı dışında *sa'y* ile bir şekilde ilişkili olan ve Kur'an'da onunla birlikte kullanılan kelimeler bulunmaktadır. Buna göre *sa'y* kavramı, bir âyette⁶⁶ *'imâret* (bayındır olmak) kelimesinin karşıtı olan ve "yıkamak, yerle bir etmek"⁶⁷ anlamına gelen *harâbla*, üç âyette⁶⁸ "bir şeyin itidalin dışına çıkması" manasına gelen ve *salâh* kelimesinin zıddı olan⁶⁹ *fesâdla*, bir âyette⁷⁰ *helâkle*, üç âyette⁷¹ "aciz bırakmak"⁷² anlamındaki *mu'âcizle* ve bir âyette⁷³ de hidayetin zıddı olan ve "doğru yoldan ayrılmak"⁷⁴ manasına gelen *dalle* ile beraber geçmiştir. *Sa'y*, bu kelimelerle birlikte geçtiği âyetlerde olumsuz manada kullanılmıştır.

4.2. Sa'y Kavramının Kur'an'daki Anlamları

Sa'y, birçok Kur'an kavramında görüldüğü gibi izafe edildiği varlığa ve bulunduğu siyaka göre farklı anlamlar ifade etmektedir. İlgili âyetlerde müminlere, münafıklara, Yahudilere, müşriklere/kâfirlere izafe edildiği gibi Hz. Musa kıssasında yılanı, iki âyette *nûr* sözcüğüne, bazılarında da nötr manasıyla *insan* kelimesine izafe edilmiş, buna bağlı olarak farklı anlamlar ihtiva etmiştir.

⁶⁰ el-Leyl 92/4-6.

⁶¹ el-Mâide 5/33-34.

⁶² el-Mâide 5/64-65.

⁶³ el-Kehf 18/104-105.

⁶⁴ en-Nâziât 79/21-22; el-Leyl 92/9.

⁶⁵ el-Leyl 92/4-10.

⁶⁶ el-Bakara 2/114.

⁶⁷ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 144-145.

⁶⁸ el-Bakara 2/205; el-Mâide 5/33, 64.

⁶⁹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 379.

⁷⁰ el-Bakara 2/205.

⁷¹ el-Hac 22/51; Sebe' 24/5, 38.

⁷² Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredat*, 322-323.

⁷³ el-Kehf 18/104.

⁷⁴ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredat*, 297.

4.2.1. Sa'y Kavramının Olumsuz Anlamda Kullanılması

Bu çalışmada olumsuz anlam ile sâlih amelin karşıtı olan ve Allah'ın gazabını celbeden iş ve eylemler (*'amel-i seyyie*) kastedilmektedir. Sa'y bazı âyetlerde olumsuz bir çaba ve gayret muhtevasıyla zikredilmiştir. Sa'yın içinde bulunduğu âyetin konusu, muhatabı ve bağlamı, izafe edildiği varlık, birlikte kullanıldığı kelime ve kavramlar vasıtasıyla bu anlamı tespit etmek mümkündür. Sa'yın olumsuz anlamda kullanılışı dört madde halinde incelenebilir:

a-Yeryüzünde Fesat (Bozgunculuk) Çıkarmaya Çalışmak

Sa'y kavramı, *fesâdla* birlikte bulunduğu üç âyette “yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışmak” anlamında kullanılır. Müslümanların ekinlerini yakan ve onların merkeplerini/hayvanlarını öldüren Ahnes b. Şerik hakkında nâzil olduğu ifade edilen⁷⁵ Bakara 2/204. âyette Medine halkından birinin, dünya hayatına ilişkin sözlerinin Hz. Peygamber'in hoşuna gittiği ve bu kişinin kalbinde olana (sözünün özüne uyduğuna) Allah'ı şahit tuttuğu, ancak onun azılı bir düşman olduğu belirtilir.⁷⁶ Bir sonraki âyette de bu şahsın yapıp ettikleri hakkında bilgi verilir ve onun, sözü yumuşatarak konuşmayı tatlılaştırıp⁷⁷ Hz. Peygamber'in yanından ayrıldığında,⁷⁸ yeryüzünde fesat çıkarmak için koşuşturduğuna işaret edilir: “O, (senin yanından) ayrılınca yeryüzünde bozgunculuk yapmağa, ekin ve nesli yok etmeğe çalışır. Allah ise

⁷⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullâh Mahmûd Şehâte (Beirut: Muessesetu'l-Târîhi'l-Arabî, 2002), 1/177; Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Turkî (Kahire: Dâru Hecc, 2001), 3/581; Ebu'l-Hasan Alî b. Aĥmed el-Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân*, thk. Kemâl Besyûnî Zeġlûl (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1991), 66; Cârullâh Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ömer ez-Zemaĥşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavvad (Riyad: Mektebetu'l-Ubeykân, 1998), 1/416. İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201), Bakara 2/204. âyetin nüzûl sebebiyle ilgili üç görüş zikreder: 1-Yumuşak sözlü ancak kalbi kâfir olan Ahnes b. Şerik hakkında inmiştir. O Hz. Peygamber'e güzel görünür, onu sevdiğini göstermek için yemin eder, onun dinine tabi olur ve içinde başka şeyleri gizlerdi. 2-Kalbinde olmayanı diliyle izhar ederek ikiyüzlü davranan eden bir münafık hakkında nâzil olmuştur. 3-Recî' seriyyesi hakkında gelmiştir. bk. Cemâlüddîn Ebu'l-Ferec Andurrahmân İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr* (Beirut: Mektebetu'l-İslâmî, 1984), 1/218-219.

⁷⁶ el-Bakara 2/204.

⁷⁷ Zemaĥşerî, *el-Keşşâf*, 1/416.

⁷⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1/178; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/580; Zemaĥşerî, *el-Keşşâf*, 1/416. İbnü'l-Cevzî, âyette geçen *tevellâ* fiilin delaletine dair dört görüş aktarır: 1-Kızmak (gadabe), 2-Sözünden dönmek, 3-Buradaki *tevellâ* “velâyet” anlamındadır. Yani “vali (yönetici) olduğunda” demektir. 4-Bedenen ayrılmak. bk. İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/221.

bozgunculuğu sevmez."⁷⁹ Âyette geçen "yeryüzünde bozgunculuk yapmaya çalışmak" ifadesi, günahlar (*me'âsî*) işlemek,⁸⁰ küfür/inkarcılık, zulüm,⁸¹ insanlar arasında fitne ve kavga çıkarmak⁸² şeklinde açıklanmıştır. Çünkü bahsi geçen şahıs, Hz. Peygamberin huzurundan ayrıldıktan sonra Allah'ın kullarını korkutmak için yeryüzünde Allah'ın haram kıldığı şeyleri yapmış, Allah'a isyan etmeye, yol kesmeye ve bozgunculuk çıkarmaya çalışmıştır.⁸³ "Yeryüzünde bozgunculuk yapmaya çalışmak" cümlesini, âyetin sebab-i nüzûlünü dikkate alarak Müslümanların malına mülküne zarar vermek, onların kanını akıtmak, yol kesmek vb. şeklinde yorumlamak mümkündür. Bununla birlikte, sözü edilen bozgunculuğun kapsamına her türlü isyankârlık ve günahların (*me'âsî*) girdiği ifade edilebilir. Çünkü günah/lar işlemek, bir anlamda yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaktır. Bu âyette Allah Teâlâ *fesâdı* genel bir ifade olarak kullanmış ve herhangi bir şeyle kayıtlamamıştır. Bu sebeple *fesâd* ile yol kesmek, kan dökmek ve akrabalık bağını koparmak vb. şeylerin kastedilmesi olasıdır. Bu eylemlerin her biri, yeryüzünde bozgunculuk çıkarmak, dolayısıyla Allah'a karşı günah işlemek ve isyan etmek anlamına gelir.⁸⁴

Yukarıdaki âyetin ikinci yarısında yer alan "ekini ve nesli yok etmek" ifadesini Mukâtil, "her türlü canlıyı yok etmek" şeklinde izah eder.⁸⁵ Taberî (öl. 310/923) ise âyetteki *harsdan* "ürün", *nesilden* de "soy ve çocuk"un kastedildiğini belirttikten sonra "ekinin ve neslin yok edilmesi" ifadesi hususunda Süddî (öl. 127/745) ve Mucâhid'in (öl. 103/721) görüşlerini aktararak değerlendirmede bulunur. Süddî'ye göre "ekinin ve neslin yok edilmesi için çalışmak", Müslüman bir topluluğun ekinlerinin yakılması ve merkeplerinin kesilmesi anlamına gelir. Mucâhid'e göre ise bir kişinin yeryüzünde düşmanlık edip zulüm işlemesi nedeniyle Allah yağmuru göndermez, böylece ekini ve nesli yok etmiş olur. Mucâhid bu yorumdan sonra Rûm 30/41. âyeti okumuştur. Taberî, Mucâhid'in bu açıklamasının, âyetin muhtemel tevili olarak kabul edilse de Süddî'nin görüşünün âyetin zahirine daha uygun olduğunu belirtir. Bununla birlikte ekinin ve neslin yok olmasına neden olan herkesin bu âyetin kapsamına girdiğini kabul etmenin daha münasip olduğunu ifade eder.⁸⁶

⁷⁹ el-Bakara 2/205.

⁸⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1/178.

⁸¹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/221-222.

⁸² Muammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsîn et-Turkî (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2006), 3/386.

⁸³ Taberî, *Câmu'l-beyân*, 3/581.

⁸⁴ Taberî, *Câmu'l-beyân*, 3/582.

⁸⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1/178.

⁸⁶ Taberî, *Câmu'l-Beyân*, 3/583-584. Ayrıca bk. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî,

“Yeryüzünde bozgunculuk çıkarmak için çalışmak” ifadesinin geçtiği ikinci âyet, Mâide sûresinde, İsrailoğulları’nı konu edinen bir bağlamda geçer. Yüce Allah’ın (İsrailoğulları’na yönelik) bir insanı, bir can karşılığı (kisas) veya yeryüzünde bir fesat çıkarmak karşılığı olmaksızın öldürmenin, tüm insanları öldürmüş gibi olacağı, bir insanı kurtarmanın da bütün insanları kurtarmış gibi olacağı şeklindeki buyruğuna yer verildikten sonra⁸⁷ Allah ve Peygamberine karşı savaşan ve yeryüzünde bozgunculuk çıkaranların dünyevî-uhrevî cezalarına işaret edilir: “Allah ve Resûlüne karşı savaşanların ve yeryüzünde (hak) düzeni bozmaya çalışanların cezası ancak ya (acımadan) öldürülmeleri ya asılmaları yahut el ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi yahut da buldukları yerden sürülmeleridir. Bu onların dünyadaki rüsvaylığıdır. Onlar için âhirette de büyük azap vardır.”⁸⁸ Bu âyetin sebep-i nüzûlüyle ilgili farklı rivayetler vardır.⁸⁹ Ancak bu âyeti, Yahudileri konu alan bir âyet kümesi içinde bulunması durumunu dikkate alarak yorumlamak daha makul görünmektedir. Nitekim âyetin sebep-i nüzûlüyle ilgili zikredilen rivayetlerden biri de Yahudilerle ilgilidir. İbn Abbas’a atfedilen söz konusu rivayete göre Ehl-i Kitap’tan bir grup Hz. Peygamber’le antlaşma yaptılar. Ancak ahitlerini bozdular, yol kestiler ve yeryüzünde bozgunculuk çıkardılar. Allah Teâlâ da bu âyetle, onların öldürülmeleri, asılmaları, ellerinin ve ayaklarının çapraz kesilmesi konusunda Hz. Peygamberi muhayyer bıraktı.⁹⁰ Taberî de Mâide 5/33. âyetin bir önceki âyette zikri geçen “yeryüzünde fesat çıkarma”nın hükmünü açıkladığını ifade etmektedir.⁹¹

Te’vilâtü'l-Kur’ân, thk. Bekir Topaloğlu vd. (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005-2010), 1/410-411. İbnü'l-Cevzi ise *harsın* “ekin”, *neslin* “her türlü canlının (heyevân) nesli” anlamına geldiğini belirttikten sonra bu ifadenin üç şekilde yorumlandığını ifade etmiştir. Birinci yoruma göre buradaki *ihlâk* (yok etmek), öldürmek, yakmak ve bozgunculuk şeklinde olur. İkinci yoruma göre bu kişi zulmettiğinde bu zulüm yağmurun kesilmesine neden olur. Böylece ekini ve nesli yok etmiş olur. Üçüncü yoruma göre ekinin ve neslin yok edilmesi, helake sürükleyen *dalalet* ile olur. bk. İbnü'l-Cevzi, *Zâdu'l-mesîr*, 1/221-222.

⁸⁷ el-Mâide 5/32.

⁸⁸ el-Mâide 5/33.

⁸⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 8/360-366; Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *en-Nuket ve'l-uyûn*, thk. es-Seyyid b. Abdilmakşûd b. Abdurrahîm (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 2/32; İbnü'l-Cevzi, *Zâdu'l-mesîr*, 2/343-344; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979), 3/1661-1662. Ayrıca Mâide 5/33. âyetin bağlamı için bk. Şuayip Karataş, “Ali b. İsmail el-Aksarâyî'nin 'Risâle fi Hakkî'd-Duhân' Adlı Risâlesinde Kullandığı Mâide 33. Âyetinin Bağlamı”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 / 1 (Mart 2022), 351-354.

⁹⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 8/359; Mâverdî, *en-Nuket*, 2/32; İbnü'l-Cevzi, *Zâdu'l-mesîr*, 2/343.

⁹¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 8/360.

Yukarıdaki ayette “Allah ve resulüne karşı savaşmak” ifadesi mecazlı bir anlatım şeklidir. Buna göre “muhârebe (savaşmak)” lafzı, Allah’ın ve Elçisinin emirlerine karşı çıkmaktan yahut Allah’ın hükümlerini tatbik eden Allah’ın kullarına savaşmaktan bir mecazdır.⁹² Ayrıca “Allah ve resulüne karşı savaşmak” ifadesi şirk, Müslüman olduktan sonra küfre girmek, yol kesmek şeklinde de izah edilmiştir.⁹³ “Yeryüzünde fesat çıkarmaya çalışmak” cümlesi de öldürmek, başkalarının mallarına el koymak, zina yapmak ve ırza saldırmak, hırsızlık, ekini ve nesli yok etmek, Allah ve resulüyle savaşmak, yol kesmek, yaralamak, hak nizamı ve halkın asayişini ihlal etmek vb. şekilde açıklanmıştır.⁹⁴

“Yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışmak” ifadesinin geçtiği Mâide 5/64. âyetinin konusu da Yahudilerdir. Onların “Allah’ın eli bağlanmış” şeklindeki yanlış telakkilerine işaret edilen bu âyette, aynı zamanda savaş ateşi tutuşturmaya çalıştıkları ve yeryüzünde fitne-fesat için koşturdukları ifade edilir: “...Ne zaman savaş için bir ateş yakmışlarsa (fitneyi uyandırmışlarsa) Allah onu söndürmüştür. Onlar yeryüzünde bozgunculuğa koşarlar (ve yes’avne fi’l-ardi fesâden); Allah ise bozguncuları sevmez.” Âyette geçen “Onlar yeryüzünde bozgunculuğa koşarlar” cümlesi iki türlü açıklanabilir. Birincisine göre onlar, yeryüzünde fesat çıkarmak için bizzat yürürler ve Müslümanlarla savaşmak, kâfirlerle irtibat kurarak kendilerinden yardım almak için çabalarlar. Bu ise yeryüzünde fesat çıkarmak anlamına gelir. İkincisine göre onlar, Hz. Peygamber’in sıfatlarını gizlemeleri, kendi kitaplarında olan risalet işaretlerini ve nübüvvet alametlerini tahrif etmeleri ve insanları Kur’an’da nâzil olandan başkasına davet etmeleri nedeniyle yeryüzünde fesat çıkarırlar.⁹⁵ Ayrıca âyette geçen bu ifade, “yeryüzünde günahlar (me’âsî) işlemek, Allah’a isyan etmek ve âyetlerini yalanlamak, peygamberleri yalanlamak, İslam’a tuzak kurmak ve onu engellemek, fitne ve savaş çıkarmak, inkâr ve zulüm” şeklinde de izah edilmiştir.⁹⁶

Sonuç olarak denebilir ki sa’yın fesâd ve helâkle birlikte kullanıldığı bu üç âyette, münafıklar ve Yahudiler konu edilmiş, bu kavramlarla oluşturulan

⁹² Yazır, *Hak Dini*, 3/1662.

⁹³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1/472; İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 2/345; Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî *Envâru’t-tenzil ve esrâru’t-te’vîl*, thk. Muhammed Subhî Hasan Hallâk - Muhammed Ahmed el-Etraş (Beirut: Dâru’r-Reşîd-Müessesetu’l-İmân, 2000), 1/434.

⁹⁴ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/472-473; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 8/392; Mâverdî, *en-Nuket*, 2/31; İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 2/345; Yazır, *Hak Dini*, 3/1663.

⁹⁵ Mâturîdî, *Te’vîlât*, 4/270.

⁹⁶ bk. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1/490; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 8/561; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/268; İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 2/394; Beyzâvî, *Envâru’t-tenzil*, 1/450.

cümlelerle onların yeryüzünde fesat çıkarmaya çalıştıkları, ekini ve nesli yok ettikleri ve düzeni bozdukları ifade edilmiştir. Bununla birlikte “Asıl olan sebebin hususi olması değil, hükmün umumi olmasıdır.”⁹⁷ ilkesi gereğince ilgili âyetlerin, sadece ilk hitap çevresini değil, aynı veya benzer tavırlar içinde olan başkalarını da muhatap aldığını vurgulamak gerekir.

b-Mescitlerin Harap Olması İçin Çalışmak

Mescitleri yıkma konusu Bakara 2/114. âyette ele alınmıştır: “Allah’ın mescitlerinde O’nun adının anılmasına engel olan ve onların harap olmasına çalışandan daha zalim kim vardır! Aslında bunların oralara ancak korkarak girmeleri gerekir. (Başka türlü girmeye hakları yoktur.) Bunlar için dünyada rezillik, âhirette de büyük azap vardır.” Bu âyetin iniş sebebi yani “mescitlerde Allah’ın adının anılmasına engel olan ve onların harap olması için çalışan”ın kimliğine ilişkin “Hristiyan bir kral”, “Buhtunnasr ve ona yardım eden Hristiyanlar”, “Mekke’de Hz. Peygamber’in davetine mâni olan ve onu hicrete zorlayan Mekkeli müşrikler”, “Hudeybiye senesinde Hz. Peygamber’in Medine’ye gitmesine engel olan Mekkeli müşrikler” şeklinde dört görüş aktarılmıştır.⁹⁸ Cessâs (öl. 370/981), “Hristiyan bir kral” ve “Buhtunnasr ve ona yardım eden Hristiyanlar” görüşlerinin bu âyetin nüzul sebebi olamayacağını ifade etmiştir. Çünkü Buhtunnasr Hz. İsa’nın doğumundan çok önce yaşamıştır. Bu durumda Hristiyanların bu konuda Buhtunnasr’a yardım etmiş olmaları mümkün değildir. Ayrıca Hristiyanlar da Yahudiler gibi Beyt-i Makdis’e saygı duymaktadır.⁹⁹ Râzî (öl. 606/1210) ise konuya ilişkin dört görüş aktardıktan sonra beşinci bir görüşten söz etmekte ve bunun doğruya daha yakın olduğunu ifade etmektedir. Buna göre Medine döneminde kiblenin Kâbe’ye tahvil edilmesi Yahudilerin ağırlarına gitti. Bu sebeple onlar, insanların namaz kılarken Kâbe’ye yönelmelerine engel oluyorlardı. Öyle ki onlar, Kâbe’yi tahrip etsinler diye kâfirleri kışkırtmaya ve Kâbe’ye yönelerek namaz kılınmasını diye Hz. Peygamber’in mescidini yıkmaya çalışmışlardır. Allah Teâlâ da bu tutumları nedeniyle onları kınayarak kötü bir iş yaptıklarını açıklamıştır.¹⁰⁰ İbn Âşûr (1879-1973) bahsi geçen âyetin, Hz. Peygamber ve

⁹⁷ Bedruddîn Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşi, *el-Burhân fi’ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrahim (Kahire: Daru’t-Turâs, 1957), 1/32-33.

⁹⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1/132; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 2/442-444; Vâhidî, *Esbâbu nüzûli’l-Kur’ân*, 39; Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1981), 4/9-10.

⁹⁹ Ahmed b. Ali b. Ebû Bekir er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Sadık el-Kamhâvi, (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1992), 1/74-75.

¹⁰⁰ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 4/10. Taberî, âyette bahsi geçenlerin Hristiyanlar olduğunu, onların Beyt-i Makdis’in tahrip olması için çalıştıklarını ve bu konuda Buhtunnasr’a yardım ettiklerini; Buhtunnasr

müminlerin Mescid-i Harâm'a girmelerine mani olan müşrikler hakkında nâzil olduğunu ve âyetin “*Aslında bunların oralara ancak korka korka girmeleri gerekir.*” kısmının bu yorumu desteklediğini ifade etmiştir.¹⁰¹

Bununla birlikte, her ne kadar sebebi (nüüzülü) özel olsa da âyetin hükmünün genel olduğunu, *mesâcidillâh* (Allah'ın mescitleri) ve *men mene'a* (engelleyen) ifadelerinden umumi bir mananın kastedildiği göz ardı edilmemelidir.¹⁰² Diğer bir ifadeyle yukarıdaki âyetle, kıyamet gününe kadar mescitlerden alıkoyanlar kastedilmiştir. Çünkü lafız geneldir ve çoğul sigasıyla gelmiştir. Bu nedenle bu olayın bazı mescitlere ve şahıslara hasredilmesi zayıf bir açıklamadır.¹⁰³ Diğer taraftan mescitlerin tahrip edilmesi, Buhtunnasr ve Rumların Beyt-i Makdis'i tahrip etmeleri örneğinde olduğu gibi bazen gerçek anlamda olabilir. Çünkü Buhtunnasr ve ordusunun bu saldırı sırasında, İsrailoğulları'nı evlerde ve sokaklarda öldürdükleri, Beyt-i Makdis'i yıkarak cesetleri ve pislikleri oraya attıkları, Tevrat'ı yaktıkları ve esirlerle Babil'e döndükleri belirtilmektedir.¹⁰⁴ Müşriklerin, Hz. Peygamber ve Müslümanların Mescidi-i Harâm'a girmelerine engel olmaları örneğinde olduğu gibi “mescitlerin tahrib”i ifadesinin, mecazi bir anlatım olması da mümkündür. Ayrıca mescitlerde namaz kılınmasını ve İslam şiarlarının izhar edilmesini engellemek, mescitleri harap etmek ve yıkmak anlamına gelir.¹⁰⁵

ayrıldıktan sonra da İsrailoğulları'nın müminlerinin orada namaz kılmalarına engel olduklarını ifade etmiştir. Taberî devamla bu rivayetlerde sadece Beyt-i Makdis ve Mescid-i-Harâm'dan bahsedildiğine dikkat çekmekte, Mekkeli müşrikler, her ne kadar bazı zamanlarda Hz. Peygamber ve ashabının Mescid-i-Harâm'a girmelerine engel olmuşlarsa da kesinlikle oranın tahribi için çalışmadıklarına dikkat çekmekte, ayrıca onların İslam öncesinde Mescid-i Harâm'ı inşa ettiklerini ve oranın imarının onlar için iftihar vesilesi olduğunu belirtmektedir. Üstelik bu âyetten önce Allah Yahudi ve Hrtıyanları bazı davranışları nedeniyle kinamakta (el-Bakara 2/113), Bakara 2/114. âyetin siyakında da Kureyş, müşrik Araplar ve Mescid-i-Harâm'dan söz edilmemektedir. Diğer taraftan âyetin genel ifadesi, Allah'ın mescitlerinde ibadet edenlere mâni olan ve oraları harap eden herkesi kapsamaktadır. bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/444-446.

¹⁰¹ Muhammed et-Tâhir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tünisiyye, 1984), 1/678-679.

¹⁰² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/313.

¹⁰³ Kurtubî, *el-Câmi'*, 2/321-322. Ayrıca bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/446.

¹⁰⁴ Mukatil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1/132, 2/521; Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'an*, (Beirut: Âlemu'l-Kutub, 1983), 1/74; Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, thk. Hind Şelebî, Beirut: Dâru'l-Kutubî'l-İlimiyye, 2004), 1/115; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 4/11; Kurtubî, *el-Câmi'*, 2/321-322.

¹⁰⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 4/11; Kurtubî, *el-Câmi'*, 2/321-322. İmam Mâturîdî, bu konuda başka bir yorum aktarır. Buna göre *mesâcidillâh* terkibi, “yeryüzü bana mescit ve temiz kılındı” (Buhârî, “Salât”, 5 (No. 438) hadisi dikkate alınarak, “yeryüzünün tamamı” anlamına gelir. Çünkü yeryüzünün hepsi Allah'ın mescitleridir. Kâfirler orada Müslümanların Allah'ı zikretmelerine ve dinlerini izhar etmelerine engel olmaktadır. bk. Mâturîdî, *Te'vilât*, 1/214.

c-Allah'ın Âyetlerini Aciz Bırakmak (Etkisiz Kılmak) İçin Çalışmak

Sa'y üç âyette *mu'âciz* kelimesiyle birlikte kullanılmış ve Allah'ın âyetlerini etkisiz kılmak için birbirleriyle yarışarcasına çabalayanlardan bahsedilmiştir. Hac 22/50. âyette, iman edip hayırlı ve güzel işler yapanlar için mağfiret, bol ve değerli bir nimetin verileceği ifade edilmiştir. Takip eden âyet ise içerik ve üslup olarak bu âyetin karşıtı konumundadır: *"Âyetlerimiz hakkında (onları tesirsiz kılmak için) birbirlerini geri bırakırcasına yarışanlara gelince, işte bunlar, cehennemliklerdir."*¹⁰⁶ Böylece Allah'ın âyetlerini tesirsiz kılmak için yarış halinde olanların, iman ve sâlih amel eylemi dışında bir tutum içinde oldukları, dolayısıyla kâfir oldukları açıklanmıştır. "Allah'ın âyetlerini tesirsiz kılmak için çalışmak" ifadesiyle müşriklerin, âyetleri reddetmek ve yalanlamak için ileri derecede çaba göstermeleri anlatılmıştır. Burada mecazi olarak âyetler zikredilmiş, bununla kâfirlerin onları inkâr etmeleri kastedilmiştir.¹⁰⁷ Mufâale kalıbında olan *mu'âciz* (âceze fiili) "yarışmak" anlamına gelir.¹⁰⁸ Çünkü taraflardan her biri, diğerini kendisine ulaşmaktan aciz bırakmak için çabalamaktadır. Müşrikler de âyetleri sihir, şiir ve masal diye adlandırarak karalamak ve insanların, onlara inanmalarına mâni olmak ve fesat çıkarmak için koşturmakta, İslam için hazırladıkları tuzak ve planların başarılı olması arzusuyla çabalamaktadır.¹⁰⁹ Başka bir anlatımla "Allah'ın âyetlerini tesirsiz kılmak için çalışmak" cümlesiyle kâfirlerin/müşriklerin, insanların Kur'an'a ve Hz. Peygamber'e inanmalarına ve ona indirilen kitabın tasdik edilmesine engel olmaları; Allah'ı aciz bırakacaklarını, onun, kendilerine gücünün yetmeyeceğini zannetmeleri ve insanları aciz bırakmaya çalışmaları gibi gayretleri anlatılmıştır.¹¹⁰

Sa'y ile *mu'âciz* kelimesinin birlikte geçtiği diğer iki âyet Sebe' sûresindedir. Bu iki sözcüğün birlikte kullanıldığı ilk âyet öncesinde, Yüce Allah'ın inanıp sâlih amel işleyenleri mükâfatlandıracağı, onların bağışlanacağı ve kendilerine bol ve değerli rızık verileceği ifade edilmiş,¹¹¹ devamında *"Âyetlerimizi geçersiz kılmak için yarışarcasına çaba harcayanlar var ya; işte onlar için elem dolu, çok kötü bir azap vardır."*¹¹² şeklinde buyrulmuştur. Tefsirlerde bu ifadeyle ilgili yapılan açıklamaların, Hac 22/51. âyetle ilgili açıklamalara benzer olduğu

¹⁰⁶ el-Hac 22/51.

¹⁰⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 23/48.

¹⁰⁸ İbn Fâris Fâris, *Mucmelu'l-luga*, "acz", 3/648; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/203.

¹⁰⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/203.

¹¹⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 3/131-132; Taberî, *Camîu'l-beyân*, 16/600-601; Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/393. Ayrıca bk. Mâverdî, *en-Nuket*, 4/33-34.

¹¹¹ Sebe' 34/4.

¹¹² Sebe' 34/5.

görülmektedir.¹¹³ “Âyetlerimizi geçersiz kılmak için yarışircasına çaba harcayanlar” ifadesi, “âyetlerimizi yalanlayanlar” anlamına gelir. Bu âyet, bir önceki âyetin mukabilidir. Zira bir önceki âyette geçen “iman edenler” ifadesi, “tasdik edenler”; bu ifade ise (Âyetlerimizi hükümsüz bırakmak için yarışircasına uğraşanlar) “yalanlayanlar” anlamına gelir.¹¹⁴ Bu ifadede bir benzetme olması da mümkündür. Bu durumda onların, inkâr etmek, reddetmek ve karşı çıkmak için âyetleri etkisiz kılmaya çalışanlar gibi çalıştıkları ifade edilmiştir.¹¹⁵ Ayrıca “İnkâr edenler: Bu Kur'an'ı dinlemeyin, okunurken gürültü yapın. Umulur ki bastırırsınız, dediler.”¹¹⁶ âyetinde de ifade edildiği gibi müşrikler, Allah'ın âyetlerini geçersiz kılmak için yoğun bir çaba içerisinde olmuşlardır.¹¹⁷

Sa'y ile *mu'âciz* sözcüklerinin birlikte kullanıldığı Sebe 34/38. âyet öncesinde de iman edip iyi amelde bulunmanın insanı Allah'a yaklaştıracığı belirtilmiş ve bu kişilere kat kat mükâfat verileceği ifade edilmiştir.¹¹⁸ Bu âyet, sa'y ile *mu'âcizin* beraber kullanıldığı diğer âyetlere ifade, vurgu ve konu olarak benzemektedir: “Âyetlerimizi etkisiz kılmak için çaba gösterenler ise azap içinde bırakılacaklardır.” Bu âyetle müşriklerin, insanların Kur'an'a inanmalarına mâni olmak ve onu yalanlamak için çalıştıkları,¹¹⁹ Kur'an'ı geçersiz kılmak ve onun nurunu söndürmek için koşturdukları ve böylece Allah'ı geçeceklerini ve onu aciz bırakacaklarını zannettikleri anlatılmıştır.¹²⁰

Özetle sa'y ile *mu'âciz* kelimelerinin birlikte geçtiği âyetlerde müşriklerin Allah'ın âyetleri karşısındaki tutumlarına yer verilmiş, bu kavramlarla oluşturulan ifadelerle müşriklerin Allah'ın âyetlerini etkisiz kılmak için birbirleriyle yarışircasına koşturdukları anlatılmıştır. Kur'an'da başka âyetlerde de müşriklerin benzer tavırlarına değinilmiştir.¹²¹

d-Amellerin Boşa Gitmesi

Sa'y bir âyette *dalle* fiiliyle birlikte “amellerin boşa gitmesi” anlamında kullanılmıştır. Kehf 18/103. âyette, “De ki: “Size, iş ve davranışları bakımından

¹¹³ bk. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 3/524; Taberî, *Camîu'l-beyân*, 19/212; Mâverdî, *en-Nuket*, 4/432-433.

¹¹⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 25/243.

¹¹⁵ Mâturîdî, *Tevîlât*, 11/404.

¹¹⁶ Fussilet 41/26.

¹¹⁷ Taberî, *Camîu'l-beyân*, 19/213.

¹¹⁸ Sebe 34/37.

¹¹⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 3/535.

¹²⁰ Taberî, *Camîu'l-beyân*, 19/298.

¹²¹ bk. el-Hac 22/72; Lokmân 31/7; el-Câsiye 45/7-9; el-Mü'minûn 23/66; Fissilet 41/26.

en çok ziyana uğrayanları bildirelim mi?” şeklinde buyrulmuştur. 104. âyette, bahsi geçen kişilerin, iyi ve güzel işler yaptıklarını zannettikleri halde, dünya hayatındaki emeklerinin (âhirette) boşa giden kişiler (*dalle sa'yuhum*) olduğu ifade edilmiştir. 105. âyette ise en çok ziyana uğrayan ve amelleri boşan giden kişilerin, Allah'ın âyetlerini ve onun huzuruna çıkıp hesap vermeyi inkâr eden kişiler olduğu belirtilmiştir.¹²² Bu üç âyette geçen “amel bakımından en çok ziyana uğrama” (*el-ahserîne a'mâlen*), “çabaların boşa gitmesi” (*dalle sa'yuhum*) ve “amellerin boşa çıkması” (*habitat a'mâluhum*) ifadeleri, yakın anlamlı kullanımlardır. “Dünya hayatındaki çabaları boşa giden kimseler” ifadesi iki türlü yorumlanabilir. İlkine göre onlar (kâfirler), putlara yaptıkları ibadetlerden dolayı zelil olmuşlar, bu sebeple kendilerini yüzüstü ve nasipsiz bırakmışlardır. Şu âyet de bu çerçevede anlaşılabilir: “...İşte onların amelleri dünyada da âhirette de boşa gitmiştir. Ve onlar ziyana uğrayanların kendileridir.”¹²³ İkinci yoruma göre onların dünyadaki çabaları boşa gitmiştir. Çünkü onlar, putlara ibadet etmeleri nedeniyle âhirette umdukları ve arzuladıkları şeye ulaşamamış ve şöyle söylemişlerdir: “Onlara, bizi sadece Allah'a yaklaştırsınlar diye kulluk ediyoruz, derler...”¹²⁴ ve “Onlar Allah'ı bırakıp kendilerine ne zarar ne de fayda verebilecek şeylere tapıyorlar ve: Bunlar, Allah katında bizim şefaathlarımızdır, diyorlar...”¹²⁵. Sonuç olarak kâfirler, dünyadaki bu tür çaba ve koşuşturmaları sebebiyle âhirette umduklarına nail olamamışlardır.¹²⁶

e-Sa'yın Firavun'a Nispeti

Sa'y kavramı, fiil formuyla Naziât sûresinde Firavun'a izafe edilmiştir. Burada Hz. Musa'nın, Firavun'a büyük mucizeyi (Hz. Musa'nın Allah'ın peygamberi olduğu gösteren yed-i beyzâ ve yılanı dönüştüren asâ mucizesini)¹²⁷ göstermesinin¹²⁸ ardından onun, mucizeler konusunda Hz. Musa'yı yalanladığı ve onun Allah'a itaat emrine karşı çıktığı, sırtını dönüp koşarak gittiği (*sümme edbera yes'â*),¹²⁹ böylece Hz. Musa'nın, Allah'a itaat, ondan korkma ve onu birleme (tevhid) şeklindeki davetinden yüz çevirdiği, Allah isyan uğruna ve

¹²² el-Kehf 18/105.

¹²³ et-Tevbe 9/69.

¹²⁴ ez-Zümer 39/3.

¹²⁵ Yûnus 10/18.

¹²⁶ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 9/109-110.

¹²⁷ Taberî, *Camîu'l-beyân*, 24/82.

¹²⁸ en-Nâziât 79/21.

¹²⁹ en-Nâziât 79/22.

onun kızdığı şeyleri yapmaya çalıştığı ifade edilir.¹³⁰ “*Sonra koşarak yüz çevirdi*” (*sümme edbera yes’â*) âyeti, temelde iki şekilde yorumlanmıştır. Birinci yoruma göre Firavun, yılanı görünce bizzat korkarak arkasını dönüp hızlıca koşmuştur. İkincisine göre Firavun, hile ve tuzak kurma konusunda alabildiğince gayret göstererek Hz. Musa’dan yüz çevirmiş,¹³¹ hakka sırtını dönüp sihirbazları toplamak için¹³² koşturup gitmiştir.¹³³ Firavun’un devam eden âyetlere konu olan eylemleri,¹³⁴ *sa’yın fesâdla* beraber kullanımı ve bazı âyetlerde Firavun ve hanedanının bozguncu¹³⁵ olduğunun ifade edilmesi gibi hususlar dikkate alınınca, ikinci yorumun daha isabetli olduğu ifade edilebilir.

Sonuç olarak *sa’y*, bir kısım âyette münafıklar, kâfirler, müşrikler, İsrailoğulları gibi inanç gruplarına izafe edilmiş, buna bağlı olarak olumsuz (*amel-i seyyie*) anlamında kullanılmıştır. Ayrıca bu kelimeyle aynı âyette geçen *fesâd*, *harâb*, *muhârebe*, *mu’âciz*, *dalle*, *edbera* gibi fiili ve isimlerin de *sa’yın* muhtevasının belirlenmesinde etkili olduğu görülmekte ve *sa’yın* geçtiği bazı âyetlerin, iman ve sâlih amelden bahseden âyetlerin karşıtı bir konumda yer aldıkları dikkat çekmektedir.

4.2.2. Sa’y Kavramının Olumlu Anlamda Kullanılması

Sa’y kavramı bağlamında “olumlu anlam” ile Allah’ın razı olduğu iş ve eylemler yani “sâlih amel” kastedilmektedir. *Sa’y*, bir kısım âyette müminlere nispet edilerek olumlu anlamda (sâlih amel) kullanılmıştır. İsrâ 17/19. âyette üç defa tekrar eden *s-a-y* kökü böyle bir muhtevaya sahiptir: “*Kim de âhireti diler ve bir mümin olarak ona yaraşır bir çaba ile çalışırsa, işte bunların çalışmaları makbuldür.*” Dikkat edilirse bu âyette kullanılan *sa’y*, âhireti isteyen ve inanarak âhiret için gerekli çabayı gösteren müminlere izafe edilmiştir. Dolayısıyla bu âyet, geçici dünyayı (*âcile*) isteme ve bunun akibetinden bahseden bir önceki âyetin¹³⁶ karşıtı konumundadır. Buna göre “*Kim de âhireti diler ve bir mümin olarak ona yaraşır bir çaba ile çalışırsa*” cümlesi, Allah’a itaat etmek ve onun razı olduğu şeyleri yapmak anlamına geldiği gibi¹³⁷ 18.

¹³⁰ Taberî, *Camiu’l-beyân*, 24/83.

¹³¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/308.

¹³² Tâhâ 20/58.

¹³³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 4/577; Mâturîdî, *Te’vilât*, 17/35.

¹³⁴ en-Nâziât 79/23-24.

¹³⁵ Yûnus 10/81, 90-91; el-Fecr 89/12; el-Kasas 28/4.

¹³⁶ “*Her kim bu çarçabuk geçen dünyayı dilerse ona, yani dilediğimiz kimseye dilediğimiz kadarını dünyada hemen verir, sonra da onu, kınanmış ve kovulmuş olarak gireceği cehenneme sokarız.*” (el-İsrâ 17/18)

¹³⁷ Taberî, *Camiu’l-beyân*, 14/537. Âhiret için çalışmak, sâlih ameller işlemek anlamına gelir. Çünkü bu tür çabalar, âhirette nimetin elde edilmesini sağlar. Buna göre sâlih ameller işleyen kişi, âhirette arzuladığı şeye ulaşmak için hızlıca yürümüş gibi olur. bk. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 15/60.

âyette sözü edilen *âcileyi* isteyenlerin, âhireti inkâr ettiklerini gösterir.¹³⁸ “Mümin olarak” (*ve hüve mü'münun*) ifadesi de “Allah'ın sevabını ve çabasına vereceği büyük karşılığı tasdik etmesi, bu dünyayı isteyenler gibi (âhireti) yalanlamaması” anlamına gelir¹³⁹ ve amelin, sâlih olmasının inanmaya bağlı bir husus olduğunu ifade eder.¹⁴⁰ “Onların çabaları” (*sa'yuhum*) terkibi, Allah'a itaat ederek amel etmeleri, Allah Teâlâ'nın onlara olan teşekkürü (meşkûr) de onların, sâlih amellerine güzel karşılık vermesi ve günahlarını rahmetiyle silmesi anlamına gelir.¹⁴¹

Sa'yın olumlu anlamda kullanıldığı diğer âyet Enbiyâ sûresindedir. *Sa'yın* geçtiği âyet, Allah'ın kendilerine emrettiği ve davet ettiği din konusunda ayrılığa düşüp hiziplere ayrılan¹⁴² insanlardan bahseden âyetin¹⁴³ karşıtı konumdadır: “*Bu durumda her kim mümin olarak iyi davranışlar yaparsa onun çabasını görmezlikten gelmek olmaz. Zira biz onu yazmaktayız.*”¹⁴⁴ Burada *sa'yın* sâlih amel anlamında kullanılışı daha belirgindir. Âyette geçen *ve hüve mü'münun* (mümin olarak) ifadesi, iman olmadan sâlih amellerin kabul edilmeyeceğine dair bir delildir.¹⁴⁵ “Onun çabasının görmezlikten gelmek olmaz” (*felâ küfrâne li-sa'yihî*) cümlesinde geçen *küfr*, *setr* (örtmek) anlamına gelir ve “izhar etmek” anlamındaki *şükrün* karşıtıdır. Allah Teâlâ burada, güzel (*hasenât*) ve iyi (*hayrât*) davranışları örtmeyeceğini, bilakis onları izhar edeceğini, onlara karşılık vereceğini haber vermektedir. Nitekim başka bir âyette de¹⁴⁶ bu hususa vurgu yapılmıştır.¹⁴⁷ Ayrıca *küfrânın* sevaptan mahrum olmayı, *şekûrun* da mükâfat vermeyi ifade eden bir mesel olduğu da ifade edilmiştir.¹⁴⁸

Sa'yın “sâlih amel” muhtevasıyla geçtiği diğer âyet İnsân sûresindedir. Bahsi geçen sûrede, Yüce Allah'ın iyi kullarının (*ebrâr*) nitelikleri ve onlara verilecek mükâfatlar hakkında bilgi verildikten¹⁴⁹ sonra şöyle buyrulur: “(Onlara şöyle

¹³⁸ Mâturîdî, *Te'vilât*, 8/247.

¹³⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 14/537.

¹⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 5/20.

¹⁴¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 14/537.

¹⁴² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 16/393. Ayrıca bk. Mâturîdî, *Te'vilât*, 9/321.

¹⁴³ el-Enbiyâ 21/93.

¹⁴⁴ el-Enbiyâ 21/94.

¹⁴⁵ Mâturîdî, *Te'vilât*, 9/321.

¹⁴⁶ “Onların yaptıkları hiçbir hayır karşılıksız bırakılmayacaktır. Allah, takvâ sahiplerini çok iyi bilir.” (Â-i İmrân 3/115)

¹⁴⁷ Mâturîdî, *Te'vilât*, 9/321. Ayrıca bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 16/394.

¹⁴⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/164.

¹⁴⁹ el-İnsân 76/5-21.

denir:) Bu, sizin için bir mükâfattır. Sizin gayretiniz karşılığını bulmuştur.”¹⁵⁰ “Sizin gayretiniz karşılığını bulmuştur.” (ve kâne sa'yuhum meşkûrâ) ifadesi, Allah'ın kuluna teşekkür etmesinin mecazi bir ifadesidir.¹⁵¹ Allah'ın kuluna teşekkürü ise onun taatini kabul etmesi, onu övmesi ve sadece ona mükâfat vermesi şeklinde olur.¹⁵² Buna göre Allah Teâlâ, dünyadayken sâlih ameller işleyen bu kullarından razı olmuş ve kendilerini ödüllendirmiştir.¹⁵³

Sa'yın olumlu anlamda geçtiği Gâşiye sûresinin girişinde, kıyamet günü cehenneme müstahak olan bazı yüzlerden¹⁵⁴ bahsedildikten sonra cennet nimetleriyle mutlu, dünyadaki çabalarından dolayı hoşnut olan müminlere değinilir.¹⁵⁵ Burada sa'y ile âhirette sahibini hoşnut eden bir çaba ve amelden bahsedilmektedir. Dünyada böyle çabaları olanlar, âhirette amellerine karşılık kendilerine cennet ve mükâfat verildiğinde hoşnut olurlar.¹⁵⁶

Sa'y, sâlih amel muhtevasıyla kullanıldığı Cuma sûresinde emir formundadır. Söz konusu âyette, müminlerden namaza çağrıldıklarında Allah'ı anmaya koşmaları ve alışverişi bırakmaları istenir: “Ey iman edenler! Cuma günü namaza çağırıldığı (ezan okunduğu) zaman hemen Allah'ı anmaya koşun ve alışverişi bırakın. Eğer bilmiş olsanız elbette bu, sizin için daha hayırlıdır.”¹⁵⁷ Âyette geçen sa'y, sadece (ayaklarla) yürüme anlamını içermez. Bununla birlikte niyet ederek ve isteyerek ciddiyetle yürümeyi, kalplerin çaba ve koşturmasını ifade eder. Dolayısıyla bu âyette sa'y ile bizzat koşma anlamının kastedilmediği anlaşılmaktadır.¹⁵⁸ Fes'av ilâ zikrillâh ifadesinin, femdû ilâ zikrillâh (Allah'ı zikretmeye gidiniz) şeklinde de tefsir edilmesi¹⁵⁹ sa'y ile bizzat koşmanın kastedilmediği yorumunu desteklemektedir. Nitekim bir hadiste de namaza koşarak değil, yürüyerek gidilmesi, sakın ve vakur olunması öğütlenmiştir.¹⁶⁰ S-a-y kökünde hızlı yürüme ve koşma anlamı vardır. Ancak

¹⁵⁰ el-İnsân 76/22.

¹⁵¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 30/256.

¹⁵² Kurtubî, *el-Câmi'*, 21/485.

¹⁵³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23/571.

¹⁵⁴ el-Gâşiye 88/2-7.

¹⁵⁵ el-Gâşiye 88/8-16.

¹⁵⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24/334; Maturîdî, *Te'vilât*, 17/179; Kurtubî, *el-Câmi'*, 22/247.

¹⁵⁷ el-Cuma 62/9.

¹⁵⁸ Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru Mücâhid*, thk. Muhammed Abdusselâm Ebu'n-Nîl (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî, 1989), 659; İbn Kuteybe, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakar (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1978), 465; el-Hakîm et-Tirmizî, *Tahsilu nezâiri'l-Kur'an*, thk. Hüsnâ Nasr Zeydân (b.y.: Matbaatu's-Saâde, 1969), 112-114; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/118. Ayrıca bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 22/637.

¹⁵⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 22/637-639; Maturîdî, *Te'vilât*, 15/158-159; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/118.

¹⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/238; Nesâî, “İmâmet”, 57.

bu kök, amellerle ilgili kullanıldığında onlara (amellere) yönelmeyi ve onları süratle yerine getirme anlamını ifade eder. Şu hâlde bu âyetteki *sa'y*dan Cuma namazını eda etmeye yönelmek, onun için hazırlık yapmak ve acele etmek anlamı anlaşılmaktadır.¹⁶¹ Âyette geçen “Allah’ı anmak” (*zikrullâh*) terkibiyle de hutbe ve Cuma namazının kastedildiği belirtilmiştir.¹⁶² İbn Atıyye (öl. 541/1147) kıyam, abdest, elbise giymek ve yürümek... bunların hepsinin, Allah’ı zikir için yapılan bir çaba (*sa'y*) olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Hasan el-Basrî (öl. 110/728), Katâde (öl. 117/735) ve başka âlimler de namazın yalnızca sekîne ile ifa edilebileceğini, *sa'y*ın da sadece niyet, irade ve amellerle olacağını belirtmişlerdir.¹⁶³

*Sa'y*ın *nûr* sözcüğü ile birlikte kullanılışı¹⁶⁴ da bu başlık altında değerlendirilebilir. Hadîd sûresinde, mahşer günü mümin erkek ve mümin kadınların amellerinin nurlarının, kendileriyle birlikte yürüyeceği (*yes’â nûruhum*) ve onların önlerini ve çevrelerini aydınlatacağı belirtilir.¹⁶⁵ Devam eden âyette ise münafıkların, müminlerin nurundan istediklerine yer verilerek müminlerin mükâfatının rahmet, münafıkların cezasının da azap olduğu açıklanır.¹⁶⁶ “Önlerinden ve sağlarından” ifadesi, cennetliklere amel defterlerinin bu iki cihetten verileceğine bir işarettir. Cehennemliklere de sol ve arkadan verilir. Bu iki yönün nurunu, Allah müminler için sembol ve işaret kılmıştır. Çünkü onlar, iyilikleriyle (*hasenât*) mutlu olan, beyaz sayfalarıyla da kurtuluşa eren kişilerdir. Onlar cennete götürülürken ve sırttan geçerken, bu nur yanlarında ve önlerinde onlarla beraber yürür.¹⁶⁷ İmam Mâtürîdî, *yes’â nûruhum* ifadesinin üç şekilde yorumlanabileceğini ifade eder. *Birinci* yoruma göre müminler âhirette kitaplarla (amel defteri) birlikte yürürler. Çünkü Allah’a yakın olanlar ve iyilikte önde olanların kitapları önden verilir. Diğer müminlerin kitapları ise sağdan verilir. Ehl-i şirkin kitapları da arkalarından verilir. *İkinciye* göre buradaki nur, bu dünyada yaşadıkları ve sahip oldukları dinlerinin ve imanlarının nurudur. *Üçüncüye* göre âyette zikredilen “onların nuru” tamlaması, gittikleri yoldan bir kinaye olabilir.¹⁶⁸ Müminlerin muhatap alındığı Tahrîm 66/8. âyette de onların nurunun önlerinde ve sağ yanlarında

¹⁶¹ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 15/158-159.

¹⁶² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/118; Hayrettin Karaman vd., *Kur’an Yolu -Türkçe Meâl ve Tefsiri-* (Ankara: DİB Yayınları, 2008), 5/351.

¹⁶³ Ebû Muhammed Abdülhak b. Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsiri'l-kitâbi'l-’azîz*, thk. Er-Rahhâle el-Fârûk vd. (Beyrut: Dâru’l-Hayr, 2007), 8/303-304.

¹⁶⁴ el-Hadîd 57/12; et-Tahrîm 66/8.

¹⁶⁵ el-Hadîd 57/12.

¹⁶⁶ el-Hadîd 57/13.

¹⁶⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/46.

¹⁶⁸ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 14/345.

ilerleyerek yollarını aydınlatığı ifade edilir.

Sa'yın geçtiği bazı âyetlerde "koşma" anlamı belirgindir. Ancak bahsi geçen koşmanın, bir mümin eylemi ve kalbi bir hareket olduğu dikkat çekmektedir. Sa'y, Abese sûresinde âmâ sahâbî Abdullah İbn Ümmü Mektûm'a izafe edilmiştir. Hz. Peygamber, Kureyş'in ileri gelenleriyle ilgilenirken, Ümmü Mektûm elleriyle duvarlara dokuna dokuna Hz. Peygamber'in meclisine gelerek ondan Allah'ın indirdiklerinden kendisine öğretmesini istemiş, konuşmasının bölünmesinden rahatsız olan Hz. Peygamber ise ondan yüz çevirerek müşriklere yönelmiştir. Sûrenin ilk on âyetinin bu olay üzerine nâzil olduğu ifade edilmektedir.¹⁶⁹ 8-9. âyetlerde geçen ve Ümmü Mektûm'un bir eylemi olarak kullanılan sa'y ve haşyet eylemleri, 5. âyette müşriklerin ileri gelenlerine izafe edilen *istiğnâ* fiili ile karşıt bir şekilde kullanılmış, bu vesileyle sa'y ve haşyet sözcükleriyle Ümmü Mektûm'un ihlâsı ve imanı anlatılırken, *istiğnâ* kavramıyla da müşrik elebaşlarının ilahi mesaj karşısındaki tutumlarına işaret edilmiştir.¹⁷⁰ Burada Ümmü Mektûm'un sa'yı, ayaklarla yürümenin yanı sıra kalbi bir yürüyüş ve çabayı da ifade etmektedir.¹⁷¹

Sa'yın "koşma" anlamında kullanıldığı Yâsîn sûresinde, kasaba halkını (*ashâbu'l-karye*) hakka davet için iki elçi gönderildiği, bu elçilerin üçüncü bir elçiyle desteklendiği, ancak bu halkın, elçileri yalanlayarak onları uğursuzluk getirmekle suçladıkları, eğer isteklerinden vazgeçmezlerse kendilerini taşılayacaklarını ve cezalandıracaklarını söyleyerek tehdit ettikleri ve sadece şehrin diğer ucundan koşarak gelen bir şahsın (*ve câe aksa'l-medîneti raculun yes'â*), halka bu elçilere tabi olmalarını salık verdiği anlatılır.¹⁷² Müfessirler bu kişinin, İsrailoğulları'ndan Habîb en-Neccâr olduğunu, onun bir mağarada ibadet ederken kasaba halkına gelen elçileri duyduğunu ve bunun üzerine koşarak geldiğini ifade etmişlerdir.¹⁷³ Sa'yın mümin bir kişiye izafe edildiği bu âyette, bizzat koşmanın yanı sıra kalbi bir çaba ve Allah rızası için yapılan bir hareketten bahsedildiği görülmektedir.

Sa'y sözcüğünün "koşma" muhtevasıyla izafe edildiği diğer şahsın, Firavun'un amcasının oğlu olup Firavun hanedanından bir mümin olduğu söylenmiştir.¹⁷⁴

¹⁶⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24/102-103; Hakîm et-Tirmizî, *Tahsîlu nezâiri'l-Kur'an*, 113-114; Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân*, 481-482.

¹⁷⁰ Geniş bilgi için bk. Ali Kaya, "Kur'an'da İstiğna", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 3/2 (2017), 11-13.

¹⁷¹ Hakîm et-Tirmizî, *Tahsîlu Nezâiri'l-Kur'an*, 113-114.

¹⁷² Yâsîn 36/13-27.

¹⁷³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 3/576-577; Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İrâbuhû*, thk. Abdulcelîl Abduh Şelebî, (Beyrut: 'Alemlü'l-Kutub, 1988), 4/282; Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 12/70-71.

¹⁷⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 3/340; Mâverdî, *en-Nuket*, 4/244; Zemaşşerî, *el-Keşşâf*,

Kasas 28/20. âyette ifade edildiği üzere bu adam şehrin öbür ucundan koşarak gelmiş ve Hz. Musa'ya, ileri gelenlerin onu öldürmek için hakkında müzakerede bulduklarını söyleyerek onun derhal şehri terk etmesi gerektiğini öğütlemiştir. Burada da *sa'y*'in bir mümin eylemi olduğu görülmektedir.

Sa'y, Bakara 2/260. âyette, yeniden dirilişin ispatı bağlamında, Hz. İbrahim tarafından alınıp parçalara ayrılan ve her dağın başına bir parçası konulan kuşlara izafe edilmiştir. Hz. İbrahim bu kuşları çağırdığında koşarak kendisine gelmişlerdir (*ye'tîneke sa'yen*). Kuşun uçuşmasının *se'â* fiiliyle ifade edilmediği bilgisi dikkate alınarak âyetteki *sa'y* sözcüğü "koşarak veya ayakları üzerinde hızlıca yürüyerek" şeklinde açıklanmıştır.¹⁷⁵ Bazı âlimler, *sa'y*'in hızlı ve çabuk hareket etmek anlamına geldiğini, kuşların hareketinin "uçmak" şeklinde olması durumunda, *sa'y*'in buradaki hareketin (uçmanın) şiddet ve hızını ifade ettiğini belirtmişlerdir.¹⁷⁶

Tâhâ sûresinde yılanı nispet edilen *sa'y* sözcüğü de bu başlık altında incelenebilir. İlgili âyette Hz. Musa'ya yılanı yere atınca akıp giden bir yılan (*hayyetün tes'â*) dönüştüğü ifade edilmiştir. Yılanın yürüyüşü, "bir yerden başka bir yere nakil" anlamıyla bizzat *sa'y* (bedeni yürüyüş) olmakla birlikte Allah'ın iradesi sonucunda gerçekleşen bir eylemdir. Çünkü âyette bahsi geçen yılan (*hayye*), Allah'ın âyetlerinden (mucizelerinden) biridir.¹⁷⁷

Tâhâ 20/66. âyette ise sihirbazların ipleri ve sopalarının, Hz. Musa'ya gerçekten koşuyor gibi görüldüğü ifade edilir. Buna göre burada gerçek anlamda bir koşmadan bahsedilmediği anlaşılır.

Özetle bu başlık altında ele alınan âyetlerde geçen *sa'y* kavramı ya bizzat müminlere ya da onlarla ilgili olan şeylere (*nûr* ve *vücûh*) nispet edilerek Allah'ın rızasının kazanılmasına vesile olan olumlu davranışlar (sâlih amel) anlamında kullanılmıştır. *Sa'y*'in kuşlar ve yılanla ilgili kullanımında da Allah'ın mucizesine bir işaret söz konusudur. Kur'an öncesi dönemde tarafların barışı için koşuşturan; kan davasını, fitne ve karışıklığı önlemeye çalışan ve soyluların erdemleri için olumlu anlamda kullanılan *sa'y* kavramı, nüzûl döneminde Kur'an metninde, bazı âyetlerde genel itibarıyla müminlerin bir fiili olarak Allah'ın razı olduğu iş ve eylemler (sâlih amel) anlamında kullanılmış, böylece bu kavramın bağlamı ve içeriği değişmiştir. Biraz daha izah etmek gerekirse *sa'y* kelimesi câhiliye döneminde dini bir muhtevaya sahip değildir ve kabile hayatında düzeni sağlama babında bazı durumlarda olumlu anlamda kulla-

4/489.

¹⁷⁵ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1/494; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/315; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/46.

¹⁷⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/46.

¹⁷⁷ Hâkim et-Tirmizî, *Tahsilü nezâiri'l-Kur'ân*, 112-114.

nılmıştır. Kur'an'da ise *iman/mümin, zikir, haşyet, takva, i'tâ, tasdik* ve *âhiretle* ilişkilendirilmiş, bu dünyada inanarak âhirete için çaba sarf etmenin ve Allah'ı anmak için koşuşturmanın Allah katında bir değer ifade ettiği anlatılmıştır.

4.2.3. Sa'y Kavramının Nötr Olarak “Mutlak Amel” Anlamında Kullanılması

Sa'y kavramı, üç âyette nötr manada yani “mutlak amel” muhtevasıyla kullanılmış, böylece insanın dünyadaki bilinçli ve iradeye bağlı işlediği, peşinden koştuğu (iyi-kötü) her türlü çabada sorumlu tutulacağı haber verilmiştir. Sa'y, bahsi geçen âyetlerin ikisinde cins isim olarak kullanılan *insan* kelimesine, birinde de *kum* (sizler) zamirine nispet edilmiştir. Örneğin leyl sûresinde geceye, gündüze, erkeği ve dişiyi Yaratan'a yemin edildikten¹⁷⁸ sonra insanların çabalarının başka başka olduğu (*inne sa'yekum le-şettâ*) ifade edilmiş,¹⁷⁹ bu vesileyle insanların çabalarının bir kısmının hidayet bir kısmının dalalet olabileceği, bazısının sahibini cennete götürürken bazısının da cehenneme sürükleyebileceği belirtilmiştir. Diğer bir ifadeyle bu âyetle müminin sa'yı ile kâfirin sa'yının birbirinden oldukça farklı olduğu anlatılmıştır. Nitekim başka âyetlerde de¹⁸⁰ bu hususa işaret edilmiştir.¹⁸¹ Aynı sûrenin 5-7. âyetlerinde *i'tâ, ittikâ, tasdik* ve *yüsr* kelimeleri vasıtasıyla müminin sa'yının mahiyeti hakkında bilgi verilirken, 8-10. âyetlerinde geçen *buhl, istiğnâ, tekzib* ve *'usr* kelimeleriyle de kâfirin sa'yının içyüzü açıklanmıştır.¹⁸²

Sa'yın “mutlak amel” muhtevasıyla geçtiği Tâhâ 20/15. âyet, Hz. Musa kıssasının ele alındığı bir bağlamda geçmektedir: “*Kiyamet günü mutlaka gelecektir. Herkes peşine koştuğu şeyin karşılığını bulsun diye neredeyse onu (kendimden) gizleyeceğim.*” Âyette, dünyadayken insanın işlediği ve peşinden koştuğu hayır ve şer, itaat ve günah şeklindeki bilinçli çabalarının karşılığını göreceği haber verilerek¹⁸³ mutlak bir amelden bahsedilmiş,¹⁸⁴ bu vesileyle bütün hak dinlerin esasında ahlâkî kavram ve ilkelerinin özde hep aynı

¹⁷⁸ el-Leyl 92/1-3.

¹⁷⁹ el-Leyl 92/4.

¹⁸⁰ el-Haşr 59/20; es-Secde 32/18; el-Câsiye, 45/21; Fâtır 35/21.

¹⁸¹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 9/146; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 31/199. Ayrıca bk. Mâverdî, *en-Nuket*, 6/287.

¹⁸² Kaya, “Kur'an'da İstiğnâ”, 14-19.

¹⁸³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 3/24; Taberî, *Camîu'l-beyân*, 16/41.

¹⁸⁴ Ebu's-Su'ûd, *İrşâdu'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-kitâbi'l-kerîm*, thk. Abdulkâdir Ahmed Atâ (Riyad: Mektebetu'r-Riyâdi'l-Hadîse, t.), 3/620.

olduğuna vurgu yapılmıştır.¹⁸⁵

Sa'yın iki defa kullanıldığı Necm sûresinde de hak dinlerde var olan ortak ilkeye dikkat çekilmiştir. İlgili sûrede Hz. İbrahim ve Hz. Musa'ya indirilen temel bir hakikate vurgu yapılmış, bu çerçevede hiçbir günahkârın, başkasının günahını yüklenemeyeceği ifade edilmiştir. Sa'y kavramının kullanıldığı 39-40. âyetlerde ise şöyle buyrulmuştur: “Bilsin ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur. Ve çalışması da ileride görülecektir.” 39. âyette geçen *el-insân* kelimesi cins isimdir¹⁸⁶ ve âyetlerde geçen sa'y, “mutlak amel” anlamındadır.¹⁸⁷ Burada insana, dünyada iyilik (hayr) yapmışsa iyilikle, kötülük (şerr) yapmışsa kötülükle karşılık verileceği anlatılmıştır. Allah Teâlâ herkesin işlediği ameli görür, âhirette insan da kendi çabasını görecek.¹⁸⁸ Diğer bir ifadeyle bu kişi, yaptığı amel hayır ise sevabını alacak, şer ise cezasını görecek; işlemediği bir günahın azabıyla cezalandırılmayacağı gibi yapmadığı bir sâlih amelin sevabıyla da ödüllendirilmeyecektir.¹⁸⁹

Sa'yın “mutlak amel” anlamında kullanıldığı diğer âyet Naziât sûresindedir. Bahsi geçen âyette her şeyi alt üst eden büyük felâket (kıyamet) gelip çatığında,¹⁹⁰ insanın (dünyada iken) ne için çalıştığını hatırlayacağı (*yevme yetezekkaru'l-insânü mâ se'â*) ifade edilmiştir.¹⁹¹ *Tezekkür*, öncesinde unutmayı gerektiren bir eylemdir ve bu da bilginin hafızadan silinmesiyle olur. Buna göre o gün insana ameli arz edilir, o da onu (amelini) itiraf eder. “Hatırlama”dan maksat da amelin sonucu ve ona verilen karşılıktır. Bu konu İsrâ sûresinde “*Kitabını oku! Bugün sana hesap sorucu olarak kendi nefsin yeter.*”¹⁹² şeklinde izah edilmiştir.¹⁹³ Âyette geçen *mâ se'â* ifadesi genel itibarıyla “iyi (hayr) ve kötü (şerr) amel” şeklinde açıklanmış, böylece insanın kıyamet koptuğunda dünyadayken peşinden koştuğu iyi-kötü her türlü çabasını hatırlayacağı ve neticesini göreceği belirtilmiştir.¹⁹⁴

¹⁸⁵ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 3/630.

¹⁸⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 27/132.

¹⁸⁷ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 4/165; İbn Kuteybe, *Tefsîru garîbî'l-Kur'ân*, 429.

¹⁸⁸ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 5/75-76.

¹⁸⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 22/80. Ayrıca bk. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 29/15-16.

¹⁹⁰ en-Nâziât 79/34.

¹⁹¹ en-Nâziât 79/35.

¹⁹² el-İsrâ 17/14.

¹⁹³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 30/90.

¹⁹⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24/97-98; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 9/24; Kurtubî, *el-Câmi'*, 22/62; Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/5567.

4.2.4. Sa'yın Hz. İsmail'e Nispeti

Sa'y kelimesinin Hz. İsmail'e izafe edildiği âyetin konusu diğerlerinden farklıdır. Hz. İbrahim ve Hz. İsmail kıssasının ele alındığı bağlamda bulunan söz konusu âyette şöyle buyrulmuştur: “Çocuk, babasıyla beraber iş gücü tutacak yaşa gelince: Yavrucuğum! Rüyada seni boğazladığımı görüyorum; bir düşün, ne dersin? dedi. O da ‘Babacığım! Emrolunduğun şeyi yap. İnşallah beni sabredenlerden bulursun.’ dedi.”¹⁹⁵ Bazı kaynaklarda bu olay sırasında Hz. İsmail'in on üç yaşında olduğu ifade edilmiştir.¹⁹⁶ Âyette geçen sa'y, (çocuğun) babası gibi çalışması ve babasının işine yardım etmeye gücünün yetmesi, babasıyla birlikte dağlara çıkması, babasıyla birlikte çalışmayı idrak etmesi, kendisine emredilene yapabilecek güce ulaşması ve babasıyla birlikte hicret edebilecek duruma gelmesi, imtihan edilecek yaşa ulaşması, babasının işlerinde ve ihtiyaçlarında onunla birlikte koşturma ve çalışma çağına ulaşması şeklinde tefsir edilmiştir.¹⁹⁷ Bu açıklamaların bir kısmında sa'y, bedeni gelişme ve büyüme, bir kısmında da bunun yanında akli olgunluk ve zihinsel bir gelişme olarak yorumlandığı görülmektedir. Hz. İsmail'in babasına verdiği cevap ve teslimiyet dikkate alındığında sa'yı bizzat yürüme, koşma, çalışmaya gücü yetme gibi fiziksel bir gelişmeyle açıklamanın yetersiz kaldığı ifade edilebilir. Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) ifade ettiği gibi Hz. İsmail erken yaşında ve gelişme döneminde olmasına rağmen, kendisinde bu hikmetli cevabı verebilecek ve bu büyük imtihanı taşıyabilecek cesareti veren ağırbaşlılık ve geniş bir yürek vardı.¹⁹⁸ Bu nedenle âyette geçen sa'yın hem fiziksel hem de akli bir gelişme ve olgunluğu ifade ettiğini söylemek mümkündür.

Sonuç

Sa'y kavramı, hem klasik sözlüklerde hem de câhiliye şiirinde “iyi veya kötü şeyler için çalışmak ve çabalamak” anlamında kullanılan nötr manalı kelimelerden biridir. Câhiliye döneminde kendine özgü bağlamı ve anlamı olan bu kavram, Kur'an metninde farklı bağlamlarda ve değişik kelimelerle irtibatlandırılarak kullanılmış, dolayısıyla muhtevasında önemli değişimler geçirerek Kur'an kavramı haline gelmiştir.

Sa'y, Kur'an öncesinde câhiliye Araplarının kabile yaşamı ve sosyal hayatının

¹⁹⁵ es-Sâffât 37/102.

¹⁹⁶ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/389; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/310; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/221.

¹⁹⁷ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 569; Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 3/615; Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/389; İbn Kuteybe, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 373; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 19/578; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/310; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 12/171; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/221.

¹⁹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/221.

bir yansıması olarak olumlu veya olumsuz anlamda kullanılan bir kelimedir ve dinî bir muhtevaya sahip değildir. Ancak bu kavram, Kur'an bütünlüğünde müminler, kâfirler, müşrikler, Yahudiler gibi farklı inanç gruplarına nispet edilmenin yanı sıra bazı kavramlarla da aynı âyette veya bağlamda geçmiş, buna bağlı olarak farklı anlamlar ifade etmiştir. Buna göre *sa'y*, müminlere izafe edildiği, *iman*, *zikir*, *âhiret*, *haşyet*, *i'tâ*, *takvâ/ittikâ* ve *tasdik* gibi kavramlarla irtibatlı (yakın-anlam) bir şekilde geçtiği âyetlerde olumlu yani Allah'ın razı olduğu iş ve eylemler (sâlih amel) anlamındadır. Bahsi geçen âyetlerde *sa'y*; âhiret için sâlih amel işlemek, Allah'a inanmak, onu anmak (zikir), onun rızası için vermek (zekât ve sadaka) ve onun mesajını tasdik etmek için çabalamayı ifade ettiğinden Kur'an metninde dinî bir kavram haline gelmiştir. *Sa'y*'ın Kur'an öncesi anlamı ve kullanımında ise böyle bir semantik ilişki söz konusu değildir.

Sa'y'ın kâfirlere, müşriklere ve münafıklara nispet edildiği ve *fesâd*, *harâb* ve *helâkle* birlikte kullanıldığı, aynı zamanda *istiğnâ*, *küfür*, *tekzib/kizb*, *isyân*, *idbâr*, *buhl* gibi kavramlarla irtibatlı (yakın-anlam) olduğu âyetlerde ise olumsuz yani Allah'ın razı olmadığı iş ve eylemler ('*amel-i seyyie*) anlamını ifade ettiği görülmektedir. Bu âyetlerde de *sa'y* câhiliye döneminden farklı olarak küfrün anlam alanına dâhil olan kelimelerle ilişkilendirilmiştir. Ayrıca *sa'y*, bazı âyetlerde insanın âhirette karşılığını göreceği iyi-kötü her türlü dünyevî çaba (mutlak amel) anlamında geçmiş, Hz. İsmail'in bir fiili olarak kullanıldığı âyette ise onun fiziksel ve zihinsel gelişimini ifade etmiştir.

Son olarak düşüncelerin kavramlar vasıtasıyla aktarıldığı bilgisi dikkate alınarak Kur'an mesajını sahih bir şekilde anlayabilmek için onun kavramları üzerinde detaylı çalışmaların yapılmasının gerekliliğine vurgu yapmak gerekir. Kur'an bütünlüğünde farklı bağlamlarda ve değişik kelimelerle irtibatlı bir şekilde kullanılan *sa'y*'ın detaylı bir şekilde incelenmesi de bu çerçevede yapılan bir çalışma olarak değerlendirilmelidir.

Kaynakça

- Amr b. Külsûm. *Dîvânu Amr b. Külsûm*. thk. Eymen Meydan. Cidde: Kitâbu'n-Nâdi'l-Edebi's-Sekafî, 1992.
- Antere b. Şeddâd el-Absî. *Divânu Antere*. şrh. el-Hatîbu't-Tebrizî. thk. Mecîd Tarâd. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993.
- Ayas, Mehmet Rami. "Kur'ân-ı Kerim'de "Çalışma" Kavramı". *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi [Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi]* 5 (1982), 89-112.
- Bezzâvî Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Muhammed Subhî Hasan Hallâk - Muhammed Ahmed el-Etraş. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Reşîd-Müessesetu'l-Îmân, 2000.

- Cerrahoğlu, İsmail. "Garîbü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/379-380. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Cessâs, Ahmed b. Ali b. Ebû Bekir er-Râzî. *Ahkâmu'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Sadık el-Kamhâvî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-Arabî, 1992.
- Cevherî, İsmâîl b. Hammâd. *es-Sihh*. thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1984.
- Dâmegânî, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Muhammed. *el-Vucûh ve'n-nezâir li elfâzi kitâbillehi'l-'azîz*. thk. Muḥammed Hasan Ebu'l-Azm ez-Zefitî. 2 Cilt. Kahire: Vizâratu'l-Evkâf, 1992.
- Ebû Hilâl el-Askerî. *el-Vucûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. thk. Muhammed Osman. Kahire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2007.
- Ebû Üde, Üde Halîl. *et-Tatavvuru'd-dilâil beyne lugati's-ş-ri'l-câhilî ve lugati'l-Kur'âni'l-Kerîm*. ez-Zerkâ: Mektebetu'l-Menâr, 1985.
- Ebu's-Su'ûd. *İrşâdu'l-'aqlî's-selîm ilâ mezâya'l-kitâbi'l-kerîm*, thk. Abdulkâdir Ahmed Atâ. 5 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-Riyâdî'l-Hadîse, ts.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu'l-luga*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn – Muhammed Alî en-Neccâr. 15 Cilt. Kahire: ed-Dâru'l-Misriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1964.
- Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd. *Me'âni'l-Kur'an*. 3 Cilt. Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, 3. Basım, 1983.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Yakûb. *el-Kâmûsu'l-muhît*. thk. Mektebetu Tahkîki't-Turâs fi Müesseseti'r-Risâle. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 8. Basım, 2005.
- Hakîm et-Tirmizî. *Tahsilu nezâiri'l-Kur'an*. thk. Hüsnâ Nasr Zeydân. b.y.: Matbaatu's-Saâde, 1969.
- Halil b. Ahmed, el-Ferâhîdî. *Kitâbu'l-'ayn*, thk. Abdulhamîd Hindâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- Hârân b. Mûsâ. *el-Vucûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin. Bağdat: Vizâratü's-Sekâfeti ve'l-A'lem, 1988.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnisiyye, 1984.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak. *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Er-Rahhâle el-Fârûk vd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Hayr, 2. Basım, 2007.
- İbn Dureyd, Ebû Bekr b. Muhammed el-Hasan. *Cemheratu'l-luga*, thk. Remzî Munîr Be'albekî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed. *Mucmelu'l-luga*. thk. Zuheyr Abdulmuhsin Sultan. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2. Basım, 1986.
- İbn Kuteybe. *Te'vîlu muşkili'l-Kur'ân*. thk. es-Seyyid Ahmed Sakar. Kahire: Dâru't-Turâs, 1973.
- İbn Kuteybe. *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*. thk. es-Seyyid Ahmed Sakar. Beyrut: Dâru'l-

- Kutubî'l-İlmiyye, 1978.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânu'l-Arab*. thk. Abdullah Ali el-Kebîr vd. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.
- İbn Sîde, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail. *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*. thk. Abdulhamîd Hindâvî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 2000.
- İbnu'l-Cevzî, Cemâluddîn Ebu'l-Ferec Andurrahmân. *Nuzhetu'l-a'yuni'n-nevâzir fî 'ilmi'l-vucûh ve'n-nezâir*. thk. Muhammed Abdulkerîm Kâzım er-Râdî. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1984.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâluddîn Ebu'l-Ferec Andurrahmân. *Zâdu'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*. 9 Cilt. Beyrut: Mektebetu'l-İslâmî, 1984.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu -Türkçe Meâl ve Tefsir-*. 5 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 3. Basım, 2008.
- Karataş, Şuayip. "Ali b. İsmail el-Aksarâyî'nin 'Risâle fî Hakki'd-Duhân' Adlı Risâlesinde Kullandığı Mâide 33. Âyetinin Bağlamı". Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 9 / 1 (Mart 2022): 330-363. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1047501>.
- Kaya, Ali. "Kur'an'da İstiğna". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 3/2 (2017), 1-25.
- Kubeysî, Ahmed Ubeyd. *Mevsû'atü'l-kelime ve ehavâtihâ fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2017.
- Kurtubî, Muammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*. thk. Abdullâh b. Abdulmuhsîn et-Turkî. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2006.
- Lakîb b. Ya'mur el-İyâdî. *Divânu Lakîb b. Ya'mur el-İyâdî*. thk. Muhammed et-Tevencî. Beyrut: Dâru Şâtır, 1998.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhemmed b. Muhammed. *Te'vilâtu'l-Kur'ân*. thk. Bekir Topaloğlu vd. 17 Cilt. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005-2010.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasan Alî b. Muhammed b. Habîb. *en-Nuket ve'l-uyûn*. thk. es-Seyyid b. Abdilmakşûd b. Abdurrahîm. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye - Muessesetu'l-Kutubî'ş-Şekâfiyye, ts.
- Mertoğlu, M. Suat. "Vücûh ve Nezâir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/141-143. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Mukâtil b. Süleymân. *el-Vucûh ve'n-Nazâir*. haz. Ali Özek. İstanbul: İlmî Neşriyat, 1993.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullâh Mahmûd Şehâte. 5 Cilt. Beyrut: Muessesetu'l-Târîhi'l-Arabî, 2002.
- Murakkîşeyn. *Divânu'l-Murakkîşeyn*. thk. Kârih Şâtır. Beyrut: Dâru Sadır, 1998.
- Mücâhid b. Cebr. *Tefsîru Mücâhid*. thk. Muhammed Abdusselâm Ebu'n-Nîl. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî, 1989.
- Râgıb el-İsfahânî. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kurân*. thk. Muhammed Seyyid Keylânî.

- Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Râzî, Fahrüddîn. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Turkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hecr, 2001.
- Tarafe b. el-Abd. *Dîvânu Tarafe b. el-Abd*. şrh. el-A'lem eş-Şentemerî. thk. Dûriyye el-Hâtîb - Lutfî es-Sakkâl. Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye, 2. Basım, 2000.
- Ulus, Hasan Fehmi. "Kur'an-ı Kerim'de Sa'y Kavramı ve İlgili Ayetler Üzerinden Bir İnceleme. *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (Bahar 2021), 25-45.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasan Alî b. Aḥmed. *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân*. thk. Kemâl Besyûnî Zeğlûl. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1991.
- Yahyâ b. Sellâm. *et-Tesârîf*. thk. Hind Ahmed Şelebî. Amman: Müessesetu Âli'l-Beyt, 2007.
- Yahyâ b. Sellâm. *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*. thk. Hind Şelebî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 9 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 3. Basım, 1979.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhû*, thk. Abdulcelîl Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: 'Aleml-Kutub, 1988.
- Zemahşerî, Cârullâh Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vil*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavvad. 6 Cilt. Riyad: Mektebetu'l-'Ubeykân, 1998.
- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdullah. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. 4 Cilt. Kahire: Daru't-Turâs, 1957.
- Zevzenî, Hüseyin b. Ahmed. *Şerhu'l-muallakâti's-seb'*. thk. Yusuf Ali Bedîvî. Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1989.
- Züheyr b. Ebû Sulmâ. *Şî'ru Züheyr b. Ebî Sulmâ*. şrh. el-A'lem eş-Şentemerî. thk. Fahreddîn Kabâve. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 3. Basım, 1980.

